STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 11906

RELIGYON UN KLASEN-GEGENZATTSEN

Moses Terman

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

פערלאג „די וועלט“.

רעליגיאן און קלאסען־געגענזאטצע

פון

מ. טערמאן.

פרייז 15 קאפ.

ווארשא.
„פערלאגס־דרוקעריי“, פאנסקא 20
תרס"ז.

פערלאג „די וועלט"

עס ויינען ארוים פון דרוק:

1) ד. פינסקי—היינטיגע יונגע לייט (מאָנאָלאָג) . . פרייז 1 קאָפ'

2) ה. ד. נאָמבערג און ד. פינסקי—ערב יום כפור
מען וועקט . . . . „ 2 „

3) ד. פינסקי—די פאמיליע צבי . . . . „ 12 „

4) מ. דיקשטיין—פון וואָס איינער לעבט . . „ 5 „

5) מ. שיפעל—די עקאָנאָמישע איבערקערענישען און
די ענטוויקלונג פון דער סאָציאַלדעמאָקראַטיע „ 5 „

6) לעווין—אין א פינסטערער נאַכט (ערצעהלונג) . „ 2 „

7) פ. יושקעוויטש—וועגען וואהלרעכט . . . „ 7 „

8) ***—דער קליינבירגערליכער סאָציאַליזמוס אויפ'ן יודי-
שען באָדען . . . . . . „ 4 „

9) *** — ערצעהלונגען אוים דער געשיכטע פון דער
ערשטער פראַנצויזישער רעוואָלוציע . „ 6 „

10) ק. קאַוטסקי—דאָס ערפורטער פראָגראַם . . „ 30 „
„ „ „ „ אין 6 העפ-
טען, יעדעס העפט . . . . . „ 5 „

11) בעללאַמי—אין הונדערט יאָהר אַרום . . . „ 25 „

12) פ. לאַסאַל—רעכט א ן מאַכט. (דער עיקר פון א קאָנסט.) „ 6 „

13) „ די אַרבייטער און די געזעלשאַפטליכע
קלאַסען (דאָס אַרבייטער פראָגראַם) . . „ 8 „

14) פ. עזים—צדקה (ערצעהלונג). . . . . „ 2 „

15) ק. קאַוטסקי—קאָנסום-פעראיינען . . . „ 6 „

מ. טערמאן.

רעליגיאן
און
קלאסען־געגענזאטצען

פערלאג „די וועלט".

„פערלאגס-דרוקעריי",ווארשא, פאנסקא 20.

תרס"ו.

РЕЛИГІОНЪ УНЪ КЛАСЕНЪ ГЕГЕНЗАТЦЕНЪ, т. е. Религія и классовые противорѣчія

„Издательская Типографія", Варшава, Панская № 20.

1906.

Дозволено Ценцурою. Варшава, 7 Февраля 1906 г.

1741

1-20-13

אַ קליינע הקדמה.

די פראַגע וועגען רעליגיאָן קאָן זיין איינגעטיילט אין דריי הויפט־פונקטען: 1) די אינעווייניגסטע קריטיק פון רעליגיאָן, ד. ה. די פראַגע, צי איז פאַרהאַן אַ גאָט אויף דער וועלט? וואָס איז אַזוינס גאָט? וואָס איז דעם מענשענס נשמה? וואָס איז אונשטערבליכקייט? א. ז. וו. 2) די ראָלע פון דער רעליגיאָן אין דער מענשליכער קולטור, ד. ה. דער נוצען און דער שאָדען, וואָס די רעליגיאָן האָט געבראַכט דער מענשהייט אין פערלויף פון איהר היסטאָרישער ענטוויקלונג, און 3) וואָס איז אַזוינס רעליגיאָן בכלל, ד. ה. ווי דאַרפען מיר אויף איהר קוקען און ווי דאַרפען מיר זיך בעציהען צו איהר.

די טהעמאַ פון דער דאָזיגער בראָשורע איז נאָר דער דריטער פונקט אין דער רעליגיאָן־פראַגע, ד. ה. ווי דאַרפען מיר בעטראַכטען די רעליגיאָן און ווי דאַרפען מיר זיך צו איהר בעציהען.

אַז די רעליגיאָן אין איהר הויפט־אינהאַלט, ד. ה. די אידעע וועגען גאָט, וועגען „יענער וועלט“, וועגען גיהנום און גן־עדן א. ז. וו. איז מעהר ניט ווי אַ טונקעלע פאַנטאַזיע פון דעם אונוויסענדען מענשען, וועלכער טרייסט זיך מיט זאַכען, וואָס ער אַליין האָט אויסגעקלערט — דאָס איז אַ פאַקט, וועלכער איז בעוואוסט יעדען מעהר אָדער ווייניגער דענקענדען מענשען. נאָך מעהר ווי מיט צוויי טויזענד יאָהר צוריק האָט געזאָגט דער גריכישער פילאָזאָף קסענאָפאַן: „די נעגערס בוקען זיך צו שוואַרצע געטער מיט פלאַטשיגע נעזער און די געטער פון די פראַקיער זענען מיט בלאָע אויגען און בלאָנדע האָר. אויב די פייגלען האָבען אויך געטער, דאַן זענען זייערע געטער געווים מיט פליגלען, און דער גאָט פון פערד איז געווים אויף פיער פיס“...

די דאָזיגע בראָשורע האָט אויך ניט צו טהון מיט דער פראַגע וועגען דער ראָלע, וואָס די רעליגיאָן האָט געשפיעלט אין היסטאָרישען לעבען פון דער מענשהייט. די רעליגיאָן איז אַ היסטאָ־

רישע ווירקליכקייט און ווי יעדע ווירקליכקייט האָט זי אַי
גוטע אי שלעכטע זייטען; אין געוויסע פּרטים איז זי געווען אַ גוי=
טיגע טרייב־קראַפט אין דעם מענשליכען פּראָגרעס און האָט פיעל
געהאָלפען דער מענשליכער ענטוויקלונג, און אין אַנדערע פּרטים
האָט זי, פערקעהרט, געבראַכט פיעל שאָדען דער מענשהייט און
איז געווען די סבה פון פיעל צרות און יסורים, וואָס די מענשהייט
איז אויסגעשטאַנען. דער אֶמת׳ער וויסענשאַפטליכער שטאַנדפּונקט
פון היינטיגער צייט בעשטעהט אין דעם, אַז קיין עקסיסטירענדע
אידעע און קיין געזעלשאַפטליכע איינאָרדנונג איז ערשטענס נישט
קיין עביגע זאַך, נאָר אין אַ געוויסע צייט ווערט זי געבאָרען
און אין אַ געוויסע צייט מוז זי אָבשטאַרבען, און צווייטענס איז
זי שטענדיג ניט אַבסאָלוט גוט און ניט אַבסאָלוט שלעכט,
נאָר זי איז גוט, ווען זי איז צוגעפּאַסט צו די געזעלשאַפטליכע פער=
העלטניסען, און זי ווערט שלעכט, ווען זי הערט אויף צוצופּאַסען, —
און אַזוי ווי מיט יעדער עקסיסטירענדער אידעע און געזעלשאַפט=
ליכער איינאָרדנונג, אַזוי קומט אויך פאָר מיט דער רעליגיאָן.

די טהעמאַ פון דער דאָזיגער בראָשורע איז — ווי ס׳איז
שוין געזאָגט — די פראַגע: וואָס איז אַזוינס רעליגיאָן, ווי האַלט
עס מיט איהר אין היינטיגער צייט און ווי דאַרפען מיר, סאָציאַל־
דעמאָקראַטען, זיך בעציהען צו איהר.

I.

רעליגיאן אויפ'ן פאפיר און רעליגיאן אין דער ווירקליכקייט.

וואס איז אזוינס רעליגיאן? אין דער געוועהנליכער שפראך איז פערהאן זעהר פיעל ווערטער, וועלכע ווערען געברויכט אין פערשיעדענעם זין און אין וועלכע יעדער לעגט אריין זיין בעזונדערע מיינונג, נאר קיין ווארט האט ניט אין זיך אזוי פיעל בעדייטונגען און ערקלערונגען, וועלכע ווידערשפרעכען איינע די אנדערע, ווי דאס ווארט „רעליגיאן". ד״ר ליוטגענאו, אין זיין בוך „נאטירליכע און סאציאלע רעליגיאן", זאגט, אז ער האט צוזאמענגעקליבען מעהר ווי 100 פערשיעדענע ערקלערונגען פון דעם ווארט רעליגיאן, וואו איין ערקלערונג איז פונקט דער קאנטראסט פון דער אנדערער. אלס ביישפיעל וועלען מיר נעהמען עטליכע פון אזעלכע ערקלערונגען. קאנט זאגט, אז רעליגיאן איז זיטליכקייט, ד. ה. די פראקטישע אויפפיהרונג פון מענשען. קיין אנדערן אינהאלט אויסער די פראקטישע זיטליכקייט איז נאך קאנט'ס מיינונג אין דער רעליגיאן ניטא, ווייל אונזער קלארער, לאגישער געדאנק מוז אפלייקענען אלע ראיות, וועלכע זוכען צו בעווייזען, אז ס'איז דא א גאט, א „יענע וועלט" א. ז. וו. אט דעריבער איז די רעליגיאן, נאך קאנט'ס מיינונג, מעהר ניט ווי א זאך פון הארץ, אבער ניט קיין זאך פון קאפ. פיכטע זאגט פונקט פערקעהרט: די רעליגיאן האט גארנישט צו טהון מיט קיין שום פראקטישע זיטליכקייט, וועלכע איז פאר איהר קליין און נישט ווירדיג, נאר זי האט דוקא צו טהון מיט דעם מענשענס שכל און פערשטאנד, ווייל איהר אויפגאבע איז צו געבען אנ'ענטפער אויף די העכסטע פראגען פון דער וועלט און פון לעבען. דעריבער — זאגט פיכטע — איז די רעליגיאן ניט די זאך פון הארץ, נאר פערקעהרט, די זאך פון קאפ. שלייערמאכער זאגט, אז

דער אמת'ער אינהאַלט פון רעליגיאָן — דאָס איז דער געפיהל פון אונענדליכע אָבהענגיגקייט, און העגעל זאָגט, פערקעהרט: דער אמת'ער אינהאַלט פון רעליגיאָן — דאָס איז דער געפיהל פון אַבסאָלוטער פרייהייט.

די דאָזיגע פיער ערקלערונגען בעווייזען אונז, אַז האָטש קאַנט, פיכטע, שלייערמאַכער און העגעל ווידערשפּרעכען איינע די אַנדערע אין זייערע ערקלערונגען וועגען דעם וויכטיגען אינהאַלט פון רעליגיאָן, דאָך קוקען אַלע אויף איהר פון איין שטאַנדפּונקט און מיינען, אַז זי איז ניט נאָר נויטיג דעם מענשען, נאָר זי דאַרף איהם זיין זעהר הייליג און טייער, ווייל זי איז דער איינציגער קוואַל פון זיינע בעסטע געדאַנקען אָדער געפיהלען. עס זענען דאָ אָבער אַנדערע דענקער, וועלכע קוקען אויף דער רעליגיאָן פון אַן'אַנדערען שטאַנדפּונקט. פייערבאַך זאָגט: די רעליגיאָן — דאָס איז דער מענשליכער אונגליק. די קראַנקע, פעראומערטע הערצער פון דער מענשהייט, די צרות און יסורים פון דער וועלט — אָט דאָס איז דער קוואַל און אינהאַלט פון יעדער רעליגיאָן. דער קולטור־היסטאָריקער קאָלב זאָגט: די רעליגיאָן איז די טאָכטער פון נאַרישקייט און אונוויסענהייט, אָבער אין דער זעלבער צייט איז זי די מוטער פון דער ערגסטער עקספּלואַטאַציע און אונטערדריקונג. און נאָך דיעזע ערקלערונגען קומט אויס, אַז ניט נאָר דער מענש דאַרף ניט פערהייליגען די רעליגיאָן און ניט נאָר ער דאַרף זי ניט האַלטען טייער, נאָר, פערקעהרט, ער דאַרף זי פערהאַסען און זעהן וואָס גיכער פּטור צו ווערען פון איהר.

פון וואַנען נעהמען זיך אַזעלכע צוויי פערשיעדענע, גאַנץ ווידערשפּרעכענדע שטאַנדפּונקטען אויף דער רעליגיאָן? פאַרוואָס קוקען אויף איהר אַ טהייל דענקער ווי אויף אַ טייערע זאַך, וועלכע ברענגט דער מענשהייט גליק, און אַנדערע דענקער — ווי אויף אַן ערגסטע זאַך, וועלכע ברענגט דער מענשהייט אונגליק?

דער תירוץ איז — ווייל די רעליגיאָן פון יעדען ציוויליזירטען פאָלק איז צווייזייטיג, וואָס איין זייט איז פונקט דער קאָנטראַסט פון דער אַנדערער. יעדעם פאָלק האָט אייגענטליך צוויי רעליגיאָנען: אַ רעליגיאָן אויפ'ן פּאַפּיער און אַ רעליגיאָן אין דער ווירקליכקייט. די רעליגיעזע אידעען, וועלכע זענען פערצייכענט אין די הייליגע ביכער פון דעם אָדער יענעם פאָלק זענען גאָר ניט ענהליך צו די רעליגיעזע אידעען, וועלכע הערשען

אין די זעלבינע פאלקס־מאסען, וועלכע קושען מיט א רעליגיעזען געפיהל זייערע היילינע ביכער. אט דערפון שטאמט דער ווידערשפרוך צווישען פערשידענע דענקער אין זייער בליק אויף דער רעליגיאן: איינינע בעטראכטען איהר, ווי זי איז פערצייכענט אין די היילינע ביכער, און אנדערע, פערקעהרט, קוקען אויף איהר, ווי זי ווערט פראקטיקירט אין דער ווירקליכקייט.

ביישפיעלען צו בעגרינדען די דאזינע מיינונג, ד. ה. אז יעדע רעליגיאן איז צוויי־זייטיג, קאן מען נעהמען פון דער רעליגיאן פון יעדעס פאלק; ווער ווייסט דען ניט, ווי ווייט זענען די הויכע רעליגיעזע אידעען פון די אידישע נביאים, וועלכע האבען געלעבט נאך מיט צוויי־דריי טויזענד יאהר צוריק, פון די אלע רעליגיעזע נארישקייטען און אבערגלויבונגען, וועלכע הערשען נאך היינט אין די ברייטע אידישע פאלקס־מאסען? אדער ווער ווייסט דען ניט פון דעם טיעפען ווידערשפרוך צווישען די רעליגיעזע אידעען פון עוואנגעלישען קריסטענטום און די רעליגיעזע אידעען פון די קריסטליכע פאלקס־מאסען? נאר א האראקטעריסטישען ביישפיעל פון דער דאזיגער צוויי־זייטיגקייט בעווייזט אונז די רעליגיאן פון אינדיען, וועלכע דיענט אלס א מוסטער פאר אלע רעליגיאנען פון די ציוויליזירטע פעלקער, און אויף איהר ווילען מיר זיך עטוואס אבשטעלען.

דער בערימטער שפראך־ און רעליגיאן־פארשער מאקס מיללער בעשרייבט אזוי דעם ענטוויקלונגס־גאנג פון דער אינדישער רעליגיאן:

נאך מיט פיעלע טויזענד יאהר צוריק, גאר ביים אנהויב פון דער מענשליכער היסטאריע, האט דאס אינדישע פאלק געגלויבט אין געטער, אבער זיינע געטער אין די אורואלטע צייטען זענען ניט געווען קיין „פעטישען", ד. ה. אייפאכע ביינער, שטיינער און שטיקער האלץ. פערקעהרט, דער אורואלטער אינדיאנער פלעגט זיך ווענדען מיט זיינע תפלות און קרבנות צו אזעלכע זאכען, וואס זענען געווען גרויס און מעכטיג אין זיינע אויגען: צו די מוראדיגע הימאלאישע בערג, וועלכע גלענצען אויף דער זון מיט זייערע עביגע שנעען, צו די טייכען גאנגעס און אינד, וועלכע ציהען זיך אין אינדיען אויף א שטרעקע פון עטליכע טויזענד ווערסט, און צו דעם אונגעהויער ברייטען אקעאן, וועלכער ציהט זיך אוועק מיט זיין גלאטען פלאך וואסער ביז אין די אונענדליכקייט. אט דאס זענען געווען די ערשטע געטער פון דעם אורואלטען אינדישען פאלק, ווען ער

איז נאָך געווען יונג, פריש, גליקליך און האָט געקוקט אויף דער וועלט ניט מיט אַ פילאָזאָפישען, נאָר מיט אַ פּאָעטישען בליק.

נאָר שפּעטער, אין דעם פערלויף פון הונדערטער יאָהרען, האָט זיך דער רעליגיעזער געדאַנק אין אינדיען אַלץ מעהר גענגדערט, און די אינדיאַנער האָבען ביסלעכווייז אָנגעהויבען פערלאָזען זייערע גרייפּבאַרע געטער, אויפגעהערט אויסצוגיסען זייערע רעליגיעזע געפיהלען פאַר די בערג, טייכען און ימים, און האָבען אָנגעהויבען פערגעטערען אַזעלכע ערשיינונגען אין דער נאַטור, וועלכע ערפילען דאָס האַרץ מיט נאָך אַ טיעפערען און שטאַרקערען רעליגיעזען געפיהל. אויף דער סצענע זענען אַרויס נייע געטער: „וואַרונאַ" — די טיעפע, אונענדליכע בלאָהקייט פון הימעל; „מיטראַ" — דער העלער שיין פון דער זון; „אַגני" — דאָס פייער פון בליץ; „אינדראַ" — דער גוטער, דערפרישענדער רעגען, א. ז. וו. בעשאַפענדיג זיך אַזעלכע אייבערשטע געטער, איז אָבער דאָס אינדישעס פאָלק ניט אַריין אין דעם, ווי מען רופט עס, „פּאָליטעאיזם", אַזוי ווי די גריכען און רוימער. דער „פּאָליטעאיזם" איז אַזאַ מין רעליגיאָן, וואו דער גלויביגער שטעלט זיך פאָר אַ גאַנצע דעספּאָטישע מלוכה פון געטער און וואו איין גאָט איז מעכטיגער און דעספּאָטישער פון די אַנדערע. די אינדיאַנער, פערקעהרט, האָבען געהאַלטען אַלע געטער גלייך און פלעגען יעדען טאָג זינגען אין זייערע תפלות: „צווישען אייך, אָ, הייליגע געטער, איז ניטאָ קיין גרויסע און קליינע; ניטאָ קיין אַלטע און יונגע, נאָר איהר אַלע זייט באֶמת גרוים און מעכטיג!"

נאָר דער רעליגיעזער געדאַנק האָט זיך אין אינדיען אויף דערויף אויך ניט אָבגעשטעלט, און איבערהיפּענדיג אַ פאָר צעהנדליג יאָהר־הונדערטער, געהען מיר אַריין אין אַ נייעם משך, אין משך פון אונגלויביגקייט און טיעפען פּעסימיזם. די אינדישע הייליגע ביכער פון דעם דאָזיגען משך רעדען שוין מיט אַנאַנדערער שטימע, מיט אַ שטימע פון ספק און אונגלויביגקייט. „עס איז ניט דאָ קיין אינדראַ, ניטאָ קיין מיטראַ, ניטאָ קיין וואַרונאַ; ווער האָט זיי געזעהן?" — אַזעלכע אויסדריקען בעגעגענט מען גאַנץ אָפט אין די הייליגע שריפטען פון יענער צייט.

איז אָבער דער אינדיאַנער דורך אַזאַ ספק און אונגלויבען דערגאַנגען צו'ם „אַטעאיזם", ד. ה. אָבצולייקענען די עקסיסטענץ פון אַ וועלכען עס איז גאָט? — ניין, זאָגט מאַקס מיללער, דער טיעפער רעליגיעזער געפיהל פון די הימנען (שירים) און תפלות בע=

וויזען, אַז דאָס אינדישע פאָלק האָט אָנגעהויבען אָבצולייקענען זיינע פריהעריגע געטער, כּדי צו געפינען נאָך אַ העכערע גאָטהייט, וועלכע זאָל מיט זיך פערקערפּערען ניט די אָדער יענע ערשיינונג פון דער נאַטור, נאָר וואָס זאָל ווירקליך אין זיך ענטהאַלטען די גאַנצע נאַטור מיט אַלע איהרע ערשיינונגען. און די דאָזיגע העכסטע גאָטהייט האָט דאָס אינדישע פאָלק דערקענט אין „בּראַהמאַ“, אין דער אַבּסאָלוטער אונענדליכקייט, אין דעם עבּיגען דענקער. „בּראַהמאַ“ איז, נאָך דער פאָרשטעלונג פון די אינדיאַנער, אַנ׳אונבּעגרייפליכער וועזען, איינגעוויקעלט אין אַ טיעפען סוד. דאָס אינדישע פאָלק האָט אַלזאָ געפונען אַ נייעם גאָט, און אין דעם דאָזיגען „בּראַהמאַ“, אין דער דאָזיגער פערגעטערונג פון דער אונענדליכקייט, זענען ניט נאָר אַלע פריהעריגע געטער אָבגעשטאָרבּען, נאָר אויך אַלע תּפלות און אַלע קרבּנות זענען געוואָרען איבּריג און אונניצליך: די איינציגע גאָטס־דיענסט, וועלכע איז פּאַסיג פאַר „בּראַהמאַ“, איז אָבשיידען זיך פון דער וועלט, ניט קימערן זיך מיט קיין זאַך, וואָס עס קומט פאָר אין לעבּען, און טיעף אַריינלאָזען זיך אין „זיך אַליין“, ד. ה. אין אַ טיעפען דענקען און אין אַ שטענדיגע שטרעבּונג צו דער אונענדליכקייט.

אָט אַזוי איז געגאַנגען אין אַלגעמיין די ענטוויקלונג פון דער רעליגיאָן אין אינדיען, לויט די בּעשרייבּונג פון מאַקס מילער, און מענזיס האַראַקטעריזירט אין זיין „געשיכטע פון רעליגיאָן“ די פּערצייטיגע אינדישע רעליגיאָן מיט פאָלגענדע ווערטער: „דאָס איז אַ רעליגיאָן, וועלכע איז פרעמד פון אַליץ, וואָס ס׳איז קליין און נידעריג. אין די הייליגע בּיכער פון דער דאָזיגער רעליגיאָן איז ניטאָ קיין ווילדע מעשׂות און משונה׳דיגע אויסטראַכטונגען. דאָ איז ניטאָ קיין כּישוף, קיין מלאכי־הבּלה, קיין פינסטערער גיהנום, קיין שוואַרצע דעמאָנען און בּייזע גייסטער. די גאַנצע רעליגיאָן איז אַ ליכטיגע, אַ ליעבּליכע און לעבּעדיגע, און דאָס בּעווייזט, אַז דאָס פאָלק, וועלכעס האָט זיך בּעשאַפען אַזאַ רעליגיאָן, איז געוועזען פריש, שטאַרק און גליקליך“.

אַזוי ווייזט אויס די אינדישע רעליגיאָן, ווען מען שטודירט זי נאָך די הייליגע בּיכער פון אינדיען. אָבּער אָט די זעלבּיגע רעליגיאָן בּעקומט גאָר אַנ׳אַנדער פּנים, ווען מען דערלערנט איהר נאָך די פאַקטען, וועלכע ווערען פּראַקטיקירט אין דער ווירקליכקייט. דער קולטור־היסטאָריקער גראַנט בּעשרייבּט אַזוי די רעליגיאָן פון אינדישען פאָלק: „יעדע משפּחה, יעדע פאַמיליע האָט

געהאַט איהר אייגענעם גאָט, צו וועלכען זי פלעגט עטליכע מאָל אין טאָג מקריב זיין קרבנות. דער גאָט פון אַ סך שבטים איז געווען געקאָכטע רייז, צו וועלכען מען פלעגט מקריב זיין קרבנות און זינגען תפלות. ביי אַנדערע שבטים און שטאַמען זענען די געטער געווען „פעטישען" — ביינער, שטיינער און שטיקער האָלץ. אין אינדיען פלעגט מען איבערהויפט פערגעטערען חיות און בהמות, און דער שלאַנג האָט זיך גערעכענט פאַר אַ גרויזאַמען, בעזען גאָט, וועלכער פאָדערט מענשליכע קרבנות. בהמה'ישע מיסט האָט זיך גערעכענט פאַר הייליג, און אין די טעמפלען אין דער צייט פון דער „עבודה" פלעגט מען אָנטראָגען פיעל בהמה'ישע מיסט".

ליפפערט ברענגט בעשרייבונגען פון פיעלע היסטאָריקער, וועלכע זאָגען, אַז די אינדישע בעפעלקערונג האָט דער עיקר געדיענט צו שלעכטע און בלוט־דאָרשטיגע געטער, און נאָך דעם אַלגעמיינעם גלויבען איז די גאַנצע נאַטור עביג פול מיט בעזע רוחות וועלכע פאָדערען מענשליך בלוט. דורכשניטליך פלעגט מען יעדעס יאָהר פערברענגען טויזענד מענשליכע קרבנות.

די כהנים און פריסטער פלעגען שרעקליך בעראַבעווען דאָס פאָלק. פאַר יעדען קרבן פלעגט מען דאַרפען אָבצאָהלען דעם כהן פיעל מעהר, איידער דער קרבן אַליין איז ווערט געווען. נאָך די געזעצען פון די הייליגע ביכער פלעגט מען, צ. ב. ש., פאַר אַ דאַנקאָפפער דאַרפען בעצאָהלען דעם כהן 5 גאָלד־שטיקער, 5 רינדער און 5 שטיקער געוואַנד. ליפפערט ברענגט היסטאָרישע פאַקטען, ווען מען פלעגט די כהנים בעצאָהלען מיט אַמאָל פון 4,000 ביז 60,000 רינדער און פון 500 ביז 40 טויזענד פערד.

דאָס גאַנצע סיסטעם פון דער שפעטערדיגער אינדישער רעליגיאָן, די צייט פון „בראַהמאַניזם", איז געווען געגרינדעט אויף דעם גלויבען אין „גלגול־הנפש". די הייליגע בראַהמינען, ד. ה. די פריסטער פון „בראַהמאַ" האָבען געלערנט, אַז דעם מענשענס נשמה פליהט נאָכ'ן טויט אַריבער צו'ם גרויסען גאָט „בראַהמאַ", נאָר אַז דער מענש האָט פאַר'ן לעבען געבראַכט וועניג קרבנות, דאַן קאָן זיך זיין נשמה ניט האַלטען אַרום „בראַהמאַ", נאָר זי ווערט ווידער אַראָבגעשליידערט אויף דער ערד און ווערט מגולגל אין אַ הונד, אַ חזיר אָדער אַ שלאַנג. עס פערשטעהט זיך, אַז קיינעם האָט זיך ניט געוואָלט, אַז זיין נשמה זאָל האָבען אַזאַ מאוס'ען פסק, און יעדער פלעגט אַוועקגעבען די בראַהמינען פון דאָס לעצטע, וואָס ער

האָט געהאַט, און אין קיין לאַנד איז דער פּריסטער־קלאַס ניט געווען אַזוי רייך און מעכטיג, ווי אין אינדיען.

ווער איז אַלזאָ גערעכט אין דער בעשרייבונג פון דער אינדישער רעליגיאָן — מאַקס מיללער, אָדער די קולטור־היסטאָריקער?

אויף דערויף דאַרף מען ענטפערען, אַז ביידע זענען גערעכט. דער אונטערשייד צווישען זיי בעשטעהט נאָר אין דעם, וואָס איינער האַראַקטעריזירט די אינדישע רעליגיאָן נאָך די היילינגע ביכער פון אינדיען, און די אַנדערע האַראַקטעריזירען איהר נאָך די רעליגיעזע אידעען, וועלכע הערשען צווישען די אינדישע פאָלקס־מאַסען.

פאַרוואָס אָבער זענען די רעליגיאָנען פון די ציווילזירטע פעלקער צוויי־זייטיג? פון וואַנען נעהמט זיך דער ווידערשפרוך צווישען רעליגיאָן אויפ'ן פּאַפּיער און רעליגיאָן אין דער ווירקליכקייט? צי איז דער דאָזיגער פאַקט האַראַקטעריסטיש פאַר יעדער רעליגיאָן בכלל און יעדער רעליגיעזער מענש מוז דענקען און רעדען פונקט פערקעהרט ווי ער טהוט אין דער ווירקליכקייט — אָדער דער דאָזיגער פאַקט איז האַראַקטעריסטיש נאָר פאַר געוויסע רעליגיאָנען און איז אַרויסגערופען דורך אַנדערע, זייטיגע אורזאַכען?

אַז דיזע צווייזייטיגקייט פון דער רעליגיאָן איז ניט האַראַקטעריסטיש פאַר יעדער רעליגיאָן בכלל ווייסען מיר פון דעם פאַקט, וואָס ביי די ניט ציווילזירטע און באַרבאַרישע פעלקער עקסיסטירט ניט קיין ווידערשפרוך אין זייער רעליגיאָן, און זייערע רעליגיעזע אידעען זענען פונקט צוגעפּאַסט צו זייער ווירקליכען לעבען, ד. ה. ווי זיי דענקען אַזוי טהוען זיי. דעריבער מוזען מיר זאָגען, אַז די אורזאַכע פון דיזען ווידערשפרוך אין די רעליגיאָנען פון די ציווילזירטע פעלקער איז ניט קיין אינעווייניגסטע, ניט שייך צו דער רעליגיאָן גופא, נאָר אַ אויסענווייניגסטע, אַ היסטאָרישע און סאָציאַל־פּאָליטישע.

כדי גענויער צו ערקלערען דיזע מיינונג, מוזען מיר זיך קודם כל אָבשטעלען אויף דער פראַגע—ווי ענטשטעהט אַ רעליגיאָן בכלל און ווי ענטוויקעלט זי זיך אויף די ערשטע מדרגות.

די רעליגיאָן איז איינע פון די עלטסטע אידעען, וועלכע ענטשטעהט נאָך גאָר אין די געדיכטע פינסטערקייט פון פאַרהיסטאָ-

רישען מענשליכען לעבען, אין דער צייט ווען דער פארצייטיגער מענש האט זיך געפונען נאך גאר אין ווילדען צושטאנד. קיין דירעקטע בעווייזונגען, ווי אזוי דער פערצייטיגער מענש האט געלעבט אין דיזען פינסטערען משך, ווי ער האט געדענקט און ווי ער האט געטראכט, איז ביי אונז ניטא, און דעריבער איז ניטא קיין זיכערע ראיות, וועלכע זאלען בעווייזען, אז די רעליגיאן איז ענטשטאנען דוקא אויף אזא אופן און ניט אויף אנאנדער א״ט. אין דער וויסענשאפט זענען דא עטליכע היפאטעזען (סברות) וועגען דער ענטשטעהונג פון רעליגיאן, צווישען וועלכע די היפאטעזע פון הערבערט ספענסער איז — ווי עס דוכט זיך — מעהר וויסענשאפטליך בעגרינדעט און איז נעהענטער צום אמת.

ספענסער שטעלט זיך אב אויף דעם פאקט, אז די רעליגיאן פון אלע ווילדע שבטים און בארבארישע פעלקער, פון וועלכע מיר האבען נאר א בעגריף, בעשטעהט דער עיקר אין דעם, וואס יעדע פאמיליע, יעדע משפחה האט זיך איהר אלטאר, איהר מזבח, אויף וועלכען מען איז מקריב קרבנות און מען ווענדט זיך מיט תפלות און געבעט צו די לאנג אבגעשטארבענע זיידעס און עלטער-זיידעס. פון דיזען פאקט דרינגט ספענסער, אז אומעטום, וואו נאר די רעליגיאן האט זיך געפונען אויף די ערשטע מדרגות פון איהר ענטוויקלונג, איז זי דער עיקר בעשטאנען אין דער פארגעטערונג פון די „געשטארבענע עלטערען”. פאר וואס און אויף וועלכען אופן איז געקומען די פערצייטיגע ווילדע מענשהייט צו אזא ארט רעליגיאן ערקלערט ספענסער אזוי:

אז דער אונוויסענדער ווילדער מענש, וועלכער ליידט אייביג הונגער און קעלט און איז פאלקאם שוטצלאז, קען זיך ניט ארומטראגען מיט פאעטישע פאנטאזיעס און מיט א ענטציקונג פון די שיינקייט, פראכט און הארמאניע וואס הערשט אין דער נאטור, אז ער קען זיך ניט ארייננלאזען אין טיעפען דענקען וועגען דער אורזאכע פון אלע אורזאכען און וועגען דער צוועקמעסיגקייט פון אלגעמיינעם לעבען, — דאס קען יעדערער גרינג פערשטעהען. דעריבער ווען דער פארצייטיגער ווילדער מענש האט זיך בעשאפען א רעליגיאן, ד. ה. א גלויבען אין די עקסיסטענץ פון גייסטיגע וועזענס, וועלכע ער קען ניט זעהען מיט די אויגען, איז דיזער גלויבען ביי איהם ענטשטאנען ניט פון פאעטישע ענטציקונג און ניט פון פילאזאפישע הקירות, נאר פון א גאנץ איינפאכערע און פשוט׳ערע זאך.

דעם ווילדען קענען קימערען נאר אזעלכע געהיימניסען אין

דער נאַטור, מיט וועלכע ער בעגעגענט זיך גאַנץ אָפט און וועלכע ער מוז זיך אַזוי אָדער אַנדערש ערקלערען. איינער פון אַזעלכע סודות וועלכע מאַכען ערשטוינט דעם ווילדען מענשען, איז דער טוידט. ער זעהט ווי זיין בעסטער חבר, וועלכער איז דאָ ניט לאַנג געוועזען פריש און מונטער, געגאַנגען און געלאָפען גלייך מיט איהם, ליגט איצט אונבעוועגט, אָהן אַ קעהר און אָהן אַ ריהר, האָטש ער איז געבליבען דער זעלביגער פונקט ווי פריהער. אין אַ פּאָר טעג אַרום בעמערקט ער ווי דער זעלבער חבר הייבט אָן צו פוילען, פערלירט די הויט און פלייש, און פון איהם ווערט גאָר נישט. אָט דעם וואונדערליכען פאַקט האָט דער פאַרצייטיגער מענש ניט געקענט ניט בעמערקען און האָט איהם זיך געמוזט אַזוי אָדער אַנדערש ערקלערען.

ווי־זשע ערקלערט זיך דער ווילדער דיזען פאַקט?

ער האָט געזעהען ווי ער און זיינע חברים, ווען זיי זיצען, ווען זיי געהען און ווען זיי לויפען, וואַרפען זיי שטענדיג אָב פון זיך אַ שאָטען וואָס איז אַזוינס דער שאָטען—דאָס ווייס ער ניט, נאָר ער זעהט, אַז דאָס איז זעהר אַ דינע און פלינקע זאַך, ווייל ער קען דאָס מיט די הענד קיין מאָל ניט האַפּען, און וואוהין ער זאָל זיך ניט קעהרען, קען ער קיין מאָל פון שאָטען ניט אַנטלויפען.

אָפט טרעפט זיך, אַז דער זעלביגער מענש ליגט צווישען אַ קאָמפּאַניע חברים און ווערט אַנטשלאָפען. איהם חלומ'ט זיך, צום ביישפּיעל, אַז ער שווימט אין טייך מיט נאָך אַ חבר און זיי האָבען אָנגעהאַפּט אַ סך פיש צו מאַכען זיך אַ גוטען מיטאָג. ער האַפּט זיך אויף און דערצעהלט זיינע חברים פון דעם גליק וואָס מיט איהם האָט פּאַסירט, נאָר זיינע חברים קוקען אויף איהם פערוואונדערט און דערצעהלען איהם, אַז אין דיזער צייט איז ער גאָר דאָ געלעגען און געשלאָפען, און יענער חבר, מיט וועלכען ער האָט געהאַפּט פיש, איז שוין גאָר לאַנג טוידט און לאַנג אויף דער וועלט ניטאָ.

וועגען חלום האָט דער ווילדער מענש פּונקט אַזאַ בעגריף ווי וועגען שאָטען, און ער מיינט, אַז דאָס וואָס איהם האָט זיך גע'חלומ'ט איז טאַקי פאָרגעקומען אין דער ווירקליכקייט, אָבער ניט מיט איהם גופא, נאָר מיט זיין שאָטען, ד. ה. אין דער צייט ווען ער האָט דאָ געשלאָפען, איז זיין שאָטען פון איהם אַוועקגעגאַנגען, האָט זיך בעגעגענט מיט דעם שאָטען פון געשטאָרבענעם חבר און זיי צוזאַמען האָבען זיך טאַקי געבאָדען אין טייך און אָנגעהאַפּט פיש. דאָס וואָס ער איז דאָ געלעגען אונבעוועגט און האָט געשלאָפען, ניט זעהענדיג און ניט הערענדיג וואָס עס טהוט זיך אַרום איהם, איז טאַקי פאָרגע־

קומען דורך דעם, ווייל דער שאָטען איז פון איהם אַוועקגעגאַנגען, און ער האָט געקענט זיך ווידער אויפהאַפּען און שטעלען זיך אויף די פיס, נאָר ווען דער שאָטען האָט זיך צוריק אומגעקעהרט צו איהם.

דער שאָטען איז אַלזאָ זעהר אַ דינע אָבער אַ פלינקע און ריהרעוודיגע זאַך. דאָס איז דער צווייטער „איך" פון מענשען, דער רוח, די נשמה, און ער מאַכט דעם מענשען לעבעדיג.

דער טוידט קומט אַלזאָ דורך דעם, וואָס דער רוח, דער שאָטען פון מענשען איז אַוועקגעגאַנגען פון איהם אויף אַלע מאָל, און דעריבער קען שוין דער מענש ניט לעבען און ווערט צופוילט. וואו זשע אָבער טהוט זיך אַהין דער שאָטען?—ער בלאָנקעט דאָ אַרום אין די פעלדער און וועלדער, בעזעצט זיך אין בוימער, אין שטיינער, אין היות; אַ מאָל פערפליהט ער הויך אויף דער זון, אויף דער לבנה, אויף די שטערען, און פאָרדערט פון די לעבעדיגע, אַז זיי זאָלען איהם בעזאָרגען מיט עסען און טרינקען. דער ווינד הוזשעט, דער דונער הילכט, דער רעגען שמייסט—דאָס זענען אַלץ נשמות, רוחות פון געשטאָרבענע, וועלכע ליאַרעמען און פילדערען מיט גרויס כעס, ווייל מען האָט זיי מסתמא ניט גוט בעזאָרגט ווי געהעריג איז; איינער איז קראַנק געוואָרען—דאָס איז ווידער אַ בייזער רוח אַריין אין איהם און פייניגט איהם און ז. וו.

דאָס איז דער אָנהויב פון רעליגיאָן, און ספּענסער, טיילאָר און נאָך פיעל אַנדערע ברענגען הונדערטער פאַקטען, וועלכע בעווייזען, אַז אומעטום וואו די מענשהייט געפינט זיך אָדער האָט זיך געפונען אין ווילדען צושטאַנד, עקסיסטירט דיזע פאָרם פון רעליגיאָן, ד. ה. דער גלויבען אין רוחות פון געשטאָרבענע, דער שרעק פאַר זיי און די איבערצייגונג, אַז מען מוז זיי בעזאָרגען מיט עסען און טרינקען, ד. ה. מען מוז זיי ברענגען קרבנות. דאָס איז דער ערשטער פּסיכאָלאָגישער פונדאַמענט, אויף וועלכען עס גרינדעט זיך יעדע רעליגיאָן, און ווייטער געהען שוין אַרויס אויפ'ן סצענע די סאָציאַלע פערהעלטניסען פון מענשען, וועלכע בעשאַפען נייע רעליגיעזע אידעען און גיבען צו דער אַלגעמיינער רעליגיאָנס-געביידע די אָדער יענע פאָרם.

אַלס ביישפּיעל וועלען מיר נעהמען איינינע רעליגיעזע אידעען, וועלכע זענען אויסגעוואַקסען אין די שפּעטערדיגע צייטען.

פון וואַנען נעהמט זיך די פאָרשטעלונג וועגען גוטע און בּייזע געטער?

בּיי די אוראַלטע ווילדע מענשען איז ניט געוועזען קיין בּעגריף וועגען גוטע און שלעכטע געטער. אַלע רוחות זענען געוועזען אָדער גוט אָדער שלעכט, און דאָס האָט זיך געווענדט אָן די פערהעלטניסען, אין וועלכער דער ווילדער שבט האָט געלעבּט. ווען די לאַנד איז געוועזען אַ גוטע און די מענשען פלעגט ניט אויסקומען צו ליידען הונגער און קעלט—זענען אַלע געטער געוועזען גוטע. פערקעהרט, ווען די גרופּע האָט זיך געפונען אין שלעכטע פערהעלטניסען און די מענשען פלעגט אָפט אויסקומען צו ליידען צרות און יסורים— זענען אַלע געטער געוועזען בּייזע און שלעכטע. דער אונטערשיעד צווישען די געטער, וואָס איינע זענען געוואָרען גוטע און אַנדערע שלעכטע, איז אויסגעוואַקסען דורך די אומבּייטונג פון די סאָציאַלע פערהעלטניסען.

די פּערציייטיגע פעלקער, זוכענדיג מיטלען מיט וואָס צו ערנעהרען זיך, פלעגען כּסדר מלחמה האַלטען איינע מיט די אַנדערע. ווען איין פאָלק פלעגט איינגעהמען די אַנדערע און בּעזעצען זיך אין זיין לאַנד, פלעגען די איינגענעהמער פערבּלייבּען די הערשער און די איינגענומענע פלעגען ווערען אונטערגעדריקט. די רוחות פון די הערשער, פון די איינגענעהמער, זענען זעלבּסט-פערשטענדליך געוועזען, גוטע געטער, ווייל זיי האָבּען געהאָלפען זייערע בּעדינער איינצונעהמען די לאַנד; פערקעהרט, די רוחות פון די בּעדריקטע זענען געוועזען בּייזע און שלעכטע, ווייל זיי האָבּען אומגליקליך געמאַכט זייערע בּעדינער; און אין פערלויף פון פילע יאָהרען, ווען די איינגענעהמער און איינגענומענע האָבּען זיך בּיסלעכווייז צוזאַמענגעשמאָלצען אין איין פאָלק, האָט שוין דיזער פאָלק אויך געהאַט איין פאַמיליע פון געטער, צווישען וועלכע עס האָבּען זיך געפונען אי גוטע אי שלעכטע.

ווי אַזוי איז ענטשטאַנען די אידעע וועגען דעם אונטערשיעד צווישען גרויסע געטער און קליינע געטער?

דאָס איז אויך געוועזען אַ לאַנגער פּראָצעס פון היסטאָרישער ענטוויקלונג. דער פּערציייטיגער מענש, וועלכער האָט געלעבּט אין אַ קאָמוניסטישער געזעלשאַפט, אין אַ פאָלקאָמענער גלייכהייט צווישען אַלע מיטגליעדער, האָט נישט געהאַט קיין שום בּעגריף וועגען העכערע און נידעריגערע, און בּיי די שבטים, וועלכע געפינען זיך נאָך אין ווילדען צושטאַנד, איז טאַקי ניטאָ קיין הילוק צווישען זייערע געטער: אַלע זענען גלייך צווישען זיך. נאָר שפּעטער, ווען עס האָט זיך איינגעפיהרט פּריוואַט-אייגענטום און די געזעלשאַפט האָט זיך צו-

שפּאָלטען אויף הערען און קנעכט, אָט דאַן איז אויך פאָרגעקומען אַ צושפּאַלטונג פון די געטער. נאָך'ן טויט איז דער רוח פון האַר געבליבען דער זעלבער האַר, דער זעלביגער דעספּאָטישער הערשער, און די רוחות פון די קנעכט זענען געבליבען די זעלביגע קנעכט, וועלכע מוזען פאָלגען און בעדינען זייער האַר. די אונגלייכהייט צווישען מענשען האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דער אונגלייכהייט צווישען די געטער.

ווי אַזוי איז ענטשטאַנען די אידעע און די פאָרשטעלונג וועגען „יענער וועלט“?

דאָס נעהמט זיך ווידער פון היסטאָרישע אורזאַכען און דער הויפּט פון דער „פעלקער-וואַנדערונג“. ביי די ווילדע שבטים, וועלכע וואָהנען שטענדיג אויף איין אָרט און האָבען אַ קליינעם פערקעהר מיט אַנדערע שבטים, איז ניטאָ קיין בעגריף פון אַ ווייטער „יענער וועלט“, נאָר אַלע רוחות פון די געשטאָרבענע געפינען זיך דאָ אַרום זיי און בילדען גאַנצע קאָלאָניעס פון גוטע אָדער בייזע גייסטער. נאָר ווען דאָס פאָלק וואַנדערט איבער פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן, ווען איהם קומט אויס אין דעם פערלויף פון צעהנדליגער יאָהרען דורכגעהן גאַנצע וויסטע מדבריות, אָדער איבערשווימען גאַנצע ימים און ברייטע טייכען, ביז ער בעזעצט זיך אין אַ געוויסען לאַנד, דאַן בלייבט ביים פאָלק אויף דער ערשטער צייט אין זכרון דאָס ווייטע פערלאָזענע פאָטערלאַנד, און די רוחות פון די געשטאָרבענע קעהרען זיך שטענדיג אום צוריק אַהיים, „צו די עלטערן“, ווי עס דריקט זיך אויס אין תנ"ך. וואָס ווייטער און ווייטער ווערט אָבער דאָס אַלטע פאָטערלאַנד אַלץ מעהר פערגעסען, די פאָרשטעלונגען וועגען דעם ווערט אַלץ טונקעלער, אָבער די רוחות געהען שטענדיג נאָך דער אַלטער געוואָהנהייט אַלץ איבער דעם זעלביגען וועג, און דאָס אַלטע פאָטערלאַנד ווערט אַ „יענע וועלט“, ערגעץ אויפ'ן הימעל אָדער הינטער דער ערד.

און שפּעטער, ווען אין געזעלשאַפטליכען לעבען פון דער מענשהייט האָט זיך ענטוויקעלט שקלאַפעריי, איז צום בעגריף וועגען „יענער וועלט“ אויך צוגעקומען די פאָרשטעלונג וועגען „גיהנם“ און „גן-עדן“. די שבטים, וועלכע געפינען זיך נאָך אין ווילדען צושטאַנד און לעבען צווישען זיך קאָמוניסטיש, האָבען נישט קיין שום בעגריף וועגען „גיהנום“ און „גן-עדן“. דיזער בעגריף איז אויך אויסגעוואַקסען אין די שפּעטערדיגע דורות. ווען איין פאָלק פלעגט קומען פון אַ ווייטען געגנד, אָנפאַלען אויף אַ צווייטען פאָלק, בע=

הערשען זיין לאנד און מאכען די איינגענומענע פאר שקלאפען, דאן פלעגען די רוחות פון די געשטארבענע הערען, אוועקגעהענדיג אין „יענער וועלט" — אין ווייטען פאטערלאנד פון וואנען זיי זענען געקומען, פלעגען זיי נאטירליך מיטנעהמען מיט זיך אויך זייערע קנעכט, ד. ה., די רוחות פון די געשטארבענע איינגענומענע, וועלכע זאלען זיי דארטען בעדינען. די רוחות פון די הערען פלעגען אויף יענער וועלט פייניגען די רוחות פון די קנעכט פונקט אזוי ווי זיי פלעגען טהון אויף „דער וועלט", און דעריבער איז זעלבסט־פערשטענדליך „יענע וועלט" פאר די רוחות פון די הערשער געווען א „גן־עדן" און פאר די רוחות פון די קנעכט איז זי געווען א „גיהנם".

עס פערשטעהט זיך, אז דיזע אלע אידעען און פארשטעלונגען האבען ביי פערשידענע פעלקער אין פערשידענע צייטען בעקומען פערשידענע פארמען, נאר דער ע י ק ר פון דיזע אידעען און זייער א נ ה י י ב איז שטענדיג בעשטאנען אין דיזע היסטארישע און סאציאלע אורזאכען, און ביישפיעלען, וועלכע בעווייזען די ריכטיגקייט פון דיזע ערקלערונגען, קען מען גענוג געפינען אין יעדער קולטור־געשיכטע.

אויף די ווייטערע ענטוויקלונג פון דיזע ערשטע רעליגיאן־אידעען האט דער עיקר געווירקט דער ג ל ח י ם ־ קלאס, ד. ה., דער קלאס כהנים און גאט־דינער, וועלכע האבען שטענדיג געזוכט איינצוויקלען דיזע איינפאכע רעליגיעזע פארשטעלונגען אין די פארמען פון פערפלאנטערטע און פערקניפעלטע קאבאליסטישע לעהרען. דיזער גלחים־קלאס איז אויך ענטשטאנען און אויסגעוואקסען דורך א סאציאלע אורזאכע, און אויף די ערשטע צייטען דורך די ענטוויקלונג פון א ר ב י י ט ס ־ ט י י ל ו נ ג. אין די פערצייטיגע דורות האבען נאך קיין ספעציעלע גלחים (כהנים) ניט עקזיסטירט, און יעדער מענש בעזונדער איז געווען מחויב צו בעשעפטיגען זיך מיט די רוחות און בריינגען זיי קרבנות, ד. ה., פערזארגען זיי מיט עסען און טרינקען. נאר שפעטער, ווען די צוטיילונג פון ארבייט האט זיך אלץ מעהר און מעהר ענטוויקעלט און יעדערער האט שוין געהאט זיין ספעציעלע ארבייט, איז דאס בעזארגען די רוחות און דאס ווענדען זיך צו זיי מיט תפלות און קרבנות אויך געווארען א ספעציעלע בעשעפטיגונג פון בעזונדערע מענשען. עס פערשטעהט זיך, אז דיזע מענשען, וועלכע זענען שטענדיג געווען גאט'ס מקורבים, האבען געהאט אויף די אבערגלויבישע מאסען דעם גרעסטען איינפלוס, און וואס

וויטער און וויטער האבען זיך דיזע מענשען ארגאניזירט אין איין קלאס, כדי אויסצונוצען מיט דער מאכט פון זייער ארגאניזאציאן דעם שרעק און מורא וואס די מאסען האבען געפיהלט פאר די געטער, און הדרך דעם אלין מעהר רייכער און שטארקער ווערען.

אט פון דיזע עטליכע ערקלערונגען קענען מיר שוין אנהייבען צו פערשטעהן, פון וואנען נעהמט זיך די צוויישטיגקייט אין די רעליגיאנען פון די ציווילירטע פעלקער. דיזע צוויישטיגקייט נעהמט זיך פון די סאציאלע פערהעלטניסען פון דיזע פעלקער, ד. ה., פון די קלאסען־הפכים, וועלכע עקזיסטירען אין זיי.

אלס ביישפיעל מוזען מיר זיך צוריק אומקעהרען צו דער בעפעלקערונג פון אינדיען און צו איהר רעליגיאן, ווייל דא האבען מיר פאקטיש געזעהען דעם אונטערשיעד צווישען דער אינדישער רעליגיאן אויפ'ן פאפיער, ד. ה., אין איהרע היילינע ביכער, און די אינדישע רעליגיאן אין דער ווירקליכקייט.

די איינוואהנער פון אינדיען, ביי וועלכע עס האבען זיך ענטוויקעלט די הויכע רעליגיעזע אידעען, אויף ווי פיעל זיי ווענען פערצייכענט אין די אינדישע היילינע ביכער, רופען זיך „אינדוסען" און זיי שטאמען ארויס פון דער זעלבינער ראסע, פון וועלכע עס שטאמען ארויס אלע איראפעאישע פעלקער, ד. ה., פון דער „ארישער" ראסע. אבער די אינדוסען אליין בילדען נאך ניט די גאנצע בעפעלקערונג פון אינדיען. דארטען געפינען זיך נאך צעהנדליגער מיליאנען איינוואהנער, וועלכע געהערען צו די שווארצע ראסען, און היסטאריש איז בעקאנט, אז די ערשטע איינוואהנער פון לאנד זענען געוועזען די שווארצע ראסען, נאר מיט עטליכע טויזענד יאהר צוריק זענען די אינדוסען געקומען פון מיטעל־אזיען, האבען איינגענומען דאס לאנד און בעזעצט זיך דארטען אלס הערשער איבער די בעזיעגטע שווארצע שבטים און פעלקער.

די שווארצע איינוואהנער פון לאנד זענען אלזא געווארען שקלאפען פון די איינגעהמער און האבען געבילדעט דעם קלאס „פאריא'ס", וועלכער עקזיסטירט נאך טיילוויז איצט אויך אין אינדיען. דיזע פאריא'ס בעהאנדעלט מען נאך איצט אויך ערגער ווי הינד און מען קוקט אויף זיי ווי אויף נידעריגערע און אונריינע חיות. נאך די אמאליגע אינדישע געזעצען (זיי עקזיסטירען טיילוויז נאך איצט אויך) האט קיין אינדוס ניט געטארט אריינטרעטען מיט זיי אין קיין שום געמיינ=

שאַפט, און ווען ער ריהרט זיך אָן ניט ווילענדיג אָן אַ פּאַריאַ מוז ער זיך עטליכע מאָל טובל זיין און אויסוואַשען די קליידער. קיין פּאַריאַ האָט ניט געטאָרט אַריינגעהן אין אַ אינדוס'ס וואָהנונג, ער האָט ניט געטאָרט האָבען קיין שום אייגענטום און פאַר טויטען איהם איז קיין שום שטראָף ניט געקומען.

די בעפעלקערונג פון אינדיען איז אַלזאָ נאָך פון די ערשטע צייטען געווען צוטיילט אין צוויי טיילען: פון איין זייט דאָס הערשענדע פאָלק — די ווייסע אינדוסען, און פון דער אַנדערער זייט די בעדריקטע פעלקער—די שוואַרצע פּאַריאַ'ס, און דעריבער זענען די געטער פון אינדיען אויך געווען פערשיעדען: די געטער פון די אייננעהמער און הערשער זענען געווען גוטע, העלע, שיינענדע און ליבליכע, און די געטער פון די איינגענומענע, פון די שקלאַפען, זענען געווען נידעריגע, פינסטערע און בייזע גייסטער. הייליגע ביכער, וואָס גלענצען מיט פּאָעזיע און פילאָזאָפיע, האָבען זיך, זעלבסט־פערשטענדליך, געקענט בעשאַפען נאָר די אייננעהמער, די הערשער, וועלכע זענען געווען בעפרייט פון אַרבייט, פון דאגות און זאָרגען, און האָבען זיך געקענט בעשעפטיגען מיט ליטעראַטור, קונסט און גייסטיגע בילדונג. אָט דעריבער וועהט מען אין די הייליגע ביכער פון אינדיען מעהר ניט ווי תפלות און הימנען צו די גוטע, ליבע און שיינענדע געטער.

נאָר אויב אין די ערשטע צייטען האָט עקזיסטירט אַ טיעפע שפּאַלטונג מעהר ניט ווי צווישען די ווייסע איינוואָהנער פון לאַנד און די שוואַרצע, האָט זיך אין די שפּעטערדיגע דורות אויסגעבילדעט נאָך אַ טיעפערע שפּאַלטונג צווישען פערשיעדענע קלאַסען אין דער ווייסער בעפעלקערונג גופא, און די אורזאַכע דערפון איז געווען— די ענטוויקלונג פון האַנדעל און פערקעהר. אינדיען האָט אין די אַלטע צייטען געשפּיעלט זעהר אַ גרויסע ראָליע אין דער מענשליכער קולטור, און דער בעריהמטער היסטאָריקער שלאָסער בעשרייבט דיזע ראָליע אַזוי: „שוין אין די עלטסטע צייטען איז אינדיען געווען דער מיטעלפּונקט פון אַלוועלטליכען האַנדעל. איהרע טייערע צייג און פאַרבען, איהרע געווירצען און בשמים, איהרע דיאַמאַנטען און פערעל האָבען שטענדיג צו זיך צוגעצויגען פיעל נאָהענטע און ווייטע פעלקער. דיזע סחורות פלעגען פונאַנדערגעפיהרט ווערען איבער דער גאַנצער וועלט דורך פעניציאַנישע און אַראַבישע סוחרים, אָבער אינדיאַנער גופא פלעגען אויך מאַסענווייז פערלאָזען זייער פאָטערלאַנד און פאָהרען אין די

וויַטסטע לענדער אָבצוזעצען זיערע סחורות. שוין די אינדישע געזעצען פון „מַאַנוּ‟, וועלכע זענען אַרויסגעגעבען געוואָרען מעהר ווי מיט דריַ טויזענד יאָהר צוריק, פערפליכטען די אינדישע הענדלער צו לערנען פרעמדע שפּראַכען‟.

די אינדישע סוחרים זענען אַלזאָ, וואָס מעהר און מעהר געוואָרען אַליין מעכטיגער, ריַיכער און געבילדעטער, און צוזאַמען מיט די קריעגס-ליַיט, וועלכע האָבען געוועלטיגט איבער אַלע מיליאָנען פּאַריאַ׳ס, און מיט די גלהים (כהנים, בראַהמינען), וועלכע זענען אויך געווען שרעקליך ריַיך הורך די פילע קרבנות און מתנות, וואָס מען פלעגט זיי ברייַנגען, האָבען זיי אויסגעבילדעט אַ שטאַרקע מאַטעריאַלישע און גייַסטיגע אַריסטאָקראַטיע, וועלכע האָט אונבעגרענעצט געהערשט איבערן גאַנצען לאַנד. אָבער ניט אַלע אינדוסען האָבען געהערט צו דיזער אַריסטאָקראַטיע. די אַריסטאָקראַטיע איז אַלע מאָל דער קלענסטער טייל פון דער בעפעלקערונג, און מיט איהר גלאַנץ און עשירות האָט זי שטענדיג צו פערדאַנקען דער עקספּלואַטאַציע און אונטערדריקונג פון גרעסטען טייל. די זעלבינע זאַך איז אויך פאָרגעקומען אין אינדיען: וואָס מעהר די אַריסטאָקראַטיע איז געוואָרען ריַיכער, איז דער גרעסטער טייל אינדוסען אַליין מעהר געוואָרען אָרימער. דיזע פעראָרימטע אינדוסען, די האַנדווערקער און לוין-אַרבייטער, האָבען אויסגעבילדעט דעם אָרעמען קלאַס, וועלכער האָט זיך גערופען „סודראַ‟. דיזע סודראַ׳ס זענען געווען פערהאַסט און פעראַכטעט פון דער אַריסטאָקראַטיע פּונקט אַזוי ווי די שוואַרצע פּאַריאַ׳ס. זיי האָבען ניט נאָר ניט געהאַט קיין שום פּאָליטישע און סאָציאַלע רעכטען, נאָר זיי האָבען אַפילו קיין רעכט ניט געהאַט צו לייענען די היילינע ביכער, און זיי איז געווען שטרענג פערבאָטען אַריינצוגעהן אין אַ טעמפּעל (קירכע), אין דער צייַט, ווען מען פלעגט דאָרט פאָרלעזען די היילינע ביכער.

עס פערשטעהט זיך, אַז דורך דיזען געגענזאַץ אין די געזעלשאַפטליכע פערהעלטנישען פון דער אינדישער בעפעלקערונג, האָבען ניט געקענט עקזיסטירען איינע און די זעלבע רעליגיעזע, פילאָזאָפישע און מאָראַלישע אידעען אי ביי דער אַריסטאָקראַטיע, אי ביי די פאָלקס-מאַסען, ד. ה., ביי די הערשער און בעדריקער פון איין זייַט און ביי די בעדריקטע און פערשקלאַפטע פון דער אַנדערער זייַט. איינע און די זעלבע רעליגיעזע אידעע האָט געמוזט ביי דער ריַיכער און געבילדעטער אַריסטאָקראַטיע געהען אין אַן אַנדער ריכטונג און בעקומען אַן אַנדער פאָרם איידער ביי די

פערשקלאפטע, ווילדע און אונוויסענדע פאלקסמאסען — און דאס איז די אורזאכע פון דער צווייזייטיגקייט און פון דעם טיפען ווידערשפרוך אין דער אינדישער רעליגיאן.

אבער די אינדישע רעליגיאן איז ניט איינע אין דיזען הינזיכט, זי האט דא פאר אונז מעהר ניט געשפיעלט אלס א ביישפיעל, און אזוי ווי מיט איהר, קומט אויך פאר מיט אלע רעליגיאנען פון אלע ציוויליזירטע פעלקער. די בעפעלקערונג פון רוים איז נאך אין די ערשטע צייטען געווען איינגעטיילט אין צוויי קלאסען: פון איין זייט דער הערשענדער קלאס — פאטריציער, און פון דער אנדערער זייט דער אונטערדריקטער קלאס—פלעבעיער. דעלינגער אין זיין בעריהמטעס בוך „היידענטום און יודענטום" שרייבט וועגען דער רעליגיאן פון דיזער בעפעלקערונג פאלגענדעס:

„די פלעבעיער, וועלכע האבען דער עיקר געהערט צו דעם בויערן־שטאנד און זענען געוועזן ווי א אונטערגעווארפענער פאלק אונטער די פאטריציער, האבען געהאט אנ׳אייגענע, גאנץ בעזונדערע רעליגיאן. אין דעם אלגעמיינעם בירגערליכען גאט־דינסט האבען די פלעבעיער קיין רעכט ניט געהאט צו נעהמען אנ׳אנטייל. דורך די רעליגיעזע פערשידענהייט האבען די פאטריציער ניט געקענט התונה האבען מיט די פלעבעיער. די פלעבעיער האבען געקענט נאר פון ווייטען קוקען ווי עס קומען פאר אין רוים די רעליגיעזע צערעמאניעס, אי דאס ניט אלע; דערפאר האבען זיי געהאט זייערע אייגענע הייליגקייטען און זייער אייגענע גאט־דינסט". וועגען דעם יודישען פאלק קלערט מען אלע מאל ווי וועגען אנ׳„עם אחד", ווי וועגען א פאלק, וועלכער איז דורכאויס דורכגעדרונגען מיט איינע און די זעלבע רעליגיעזע אידעען, גלייך ווי בנוגע צו דער רעליגיאן איז עס גאר ניט צושפאלטען אויף בעזונדערע שיכטען און קלאסען. די יודישע „היסטאריקער" בעשרייבען אימער דעם יודישען פאלק אזוי, ווי ער וואלט שטענדיג געווען איין קערפער מיט איין פערשטאנד, מיט איין געשמאק און מיט איינע שטרעבונגען, אבער ווי ווייט דאס איז ניט ריכטיג קען אונז בעווייזען איינער פון די פיעלע ביישפיעלען, וועלכע די היסטאריע גיט. גרעטץ אין זיין הקדמה צום פיערטען טייל פון זיין „יודישער געשיכטע", האראקטעריזירענדיג די עפאכע, אין וועלכער עס האט זיך אויסגעבילדעט דער „תלמוד" (דיזע עפאכע האט געדויערט כמעט 1,000 יאהר), זאגט

פֿאָלגענדעס: „דיזע ריזען־אַרבייט פֿון אויסבויען דעם תּלמוד, אין וועלכער עס האָבען געאַרבייט מיט דער גאַנצער קראַפֿט פֿון גייסט 20 דורות נאָכאַנאַנד; לעהרער און תּלמידים, בעאַמטע און האַנד־ווערקער, יודען פֿון פּאַלעסטינאַ און פֿון אויסלאַנד, מקריב זייענדיג אַלץ וואָס איז טייער אין געוועהנליכען לעבען, — דאַרף מען ניט בעטראַכטען ווי אַ מין גייסטיגען צייט־פֿערברייגגען פֿון געלערנטע, אָדער ווי אַ מין שמידעריי פֿון קייטען פֿון כּהנים און זייער שטרעבונג צו הערשונג, נאָר דאָס איז אַנעכטע נאַציאָנאַלע אַרבייט, אין וועלכער, אַזוי ווי אין דעם אויסבויען פֿון אַ פֿאָלקס־שפּראַך, נעהמט אַנ'אָנטייל ניט דער אָדער יענער איינצעלנער מענש, נאָר דאָס גאַנצע פֿאָלק בכלל". דער תּלמוד האָט אַלזאָ בעשאַפֿען דאָס גאַנצע אידישע פֿאָלק, און דאָס הייסט, אַז די רעליגיעזע אידעען, וועלכע זענען דאָרטען פֿערצייכענט זענען געווען אייגענטימליך אַלע יודען פֿון יענער צייט אָהן שום אונטערשייד צווישען זיי — אָבער דער זעלבער גרעטץ אין דעם זעלבינען בוך האַראַקטעריזירט אַזוי די אינווענינגסטע פֿערהעלטניסען פֿון אידישען פֿאָלק פֿון יענער צייט:

„די יעניגע, וועלכע האָבען געפֿיהרט אַ שטרענגען פֿרומען לעבען און פֿלעגען אָבגעבען „מעשׂר" (צעהנטען) פֿון די פֿרוכטען וואָס זיי האָבען געהאַט, האָבען אויסגעבילדעט אַ מין אָרדען (חבורה), וועלכער האָט זיך אויסגעבילדעט נאָך אין דער צייט פֿון פּאַרטיי־קאַמפֿף צווישען די „פּרושים" און „צדוקים". דיזער אָרדען — ווי עס ווייזט אויס — האָט געהאַט בעזונדערע פּאָליטישע ציעלען; די מיטגליעדער פֿון דיזען אָרדען האָבען זיך גערופֿען „חברים". אָט דיזער אָרדען, צו וועלכען עס האָבען געהערט אַלע תּנאים און אַמוראים, ווי אויך די שטאָדט־איינוואָהנער און יעדערער, וועלכער האָט געהערט צו די מעהר אָדער וועניגער געבילדעטע שיכטען, האָט ענטוויקעלט די גאַנצע אונגעהייערע גייסטיגע אַרבייט, וועלכע האָט בעשאַפֿען דעם תּלמוד; אָבער ניט דער גאַנצער פֿאָלק בכלל האָט גענומען אין דיזער אַרבייט אַנ'אַנטייל.

„אין געגענזאַטץ צו דעם אָרדען פֿון די „חברים" — זאָגט ווייטער גרעטץ — איז געשטאַנען דער אידישער בויערן־שטאַנד, דאָס לאַנד פֿאָלק („עם־הארץ"), וועלכער האָט זיך גערופֿען — דער שקלאַף פֿון דער ערד. די „חברים" — דאָס זענען געווען די אידישע פּאַטריציער (אַריסטאָקראַטען) און דער „עם־הארץ" דאָס איז דער קלאַס פּלעבייער. דער מאָראַלישער און גייסטיגער צושטאַנד פֿון דעם אידישען בויערן־שטאַנד, פֿון דעם „עם־הארץ" איז געווען זעהר ני־

דֶערִיג... דִי אִידִישֶׁע פְלֶעבֶּעיֶער הָאבֶּען נִיט אַרוֹיסגֶעוִויזֶען קֵיין שׁוּם יוֹשֶׁר אוּן עֶהרלִיכקַייט אִין זֵייעֶרֶע הַאנדלוּנגֶען, קֵיין שׁוּם צֶערטלִיכקַייט אוּן אֵיידֶעלֶע גֶעפִיהלֶען אִין זֵייעֶר פַאמִילִיעֶן־לֶעבֶּען, קֵיין שׁוּם עֶהרֶענגֶעפִיהל אִין זֵייעֶרֶע גֶעזֶעלשַׁאפטלִיכֶע בֶּעצִיהוּנגֶען אוּן קֵיין שׁוּם אַכטוּנג אֵיינֶער צוּם אַנדֶערֶן. (גרֶעטץ שִׁילדֶערט אַזוֹי דִי אִידִישֶׁע פְלֶעבֶּעיֶער נָאךְ דִי בֶּעשְׁרַייבּוּנגֶען פוּן דִי „חכמי התלמוד“, פוּן דִי אִידִישֶׁע פַּאטרִיצִיעֶר, אָבֶּער צוּ אִיז דָאס רִיכטִיג גֶעוֶועֶן אַזוֹי—אִיז אַנ׳אַנדֶער פְרַאגֶע). פוּן דִי אִידִישֶׁע גֶעזֶעצֶען הָאבֶּען זֵיי אָבגֶעהִיט נָאר דִי, ווֶעלכֶע הָאבֶּען גֶעפַּאסט פַאר זֵייעֶר גרָאבֶּען אוּן ווִילדֶען לֶעבֶּען, אוּן בכלל זֶענֶען זֵיי גֶעוֶועֶן ווַייט פוּן ווֶעלכֶע נִיט אִיז גֵייסטִיגֶע אִינטֶערֶעסֶען. צווִישֶׁען דִיזֶע פֶערווִילדֶעטֶע מַאסֶען אוּן דִי גֶעבִּילדֶעטֶע שִׁיכטֶען אִיז גֶעלֶעגֶען אַ טִיפֶע אוּן בּרֵייטֶע שְׁפַּאלטוּנג, אוּן דִיזֶע גֶעגֶענזֶעצלִיכֶע שִׁיכטֶען הָאבֶּען שרֶעקלִיךְ גֶעהַאסט אֵיינֶע דִי אַנדֶערֶע. דִי „חברים“ הָאבֶּען נִיט גֶעטָארט צוּזַאמֶען עֶסֶען מִיט אַנ׳עַם־הָארֶץ“, זֵיי הָאבֶּען נִיט גֶעטָארט זִיךְ אָן אִיהם אָנרִיהרֶען, כדי נִיט מטמא צוּ מַאכֶען (פֶערָאוּנרֵיינִיגֶען) זֵייעֶרֶע קלֵיידֶער; התונות זֶענֶען צווִישֶׁען דִיזֶע בֵּיידֶע שְׁטַאנדֶען גֶעוֶועֶן אַ זֶעלטֶענהַייט; אוֹיף אַזאַ פַאקט הָאבֶּען דִי „חברים“ גֶעקוּקט ווִי אוֹיף דִי גרֶעסטֶע עֶרנִידֶערוּנג. דִי שְׁרַייבֶּער פוּן יֶענֶער צַייט דֶערצֶעהלֶען, אַז דִי שנאה צווִישֶׁען דִי אִידִישֶׁע פַּאטרִיצִיעֶר אוּן פְלֶעבֶּעיֶער אִיז גֶעוֶועֶן נָאךְ פִיעל גרֶעסֶער אֵיידֶער דִי שׂנאָה צווִישֶׁען דִי אִידֶען אוּן גֶעטצֶענדִינֶער. „ווֶען זֵיי ווָאלטֶען זִיךְ אִין אוּנז נִיט נוֹיטִיגֶען — זָאגט ר׳ אליעזר — ווָאלטֶען זֵיי אוּנז ווִי דִי גזלנים גֶעטוֹידט“. ר׳ עקיבא, ווֶעלכֶער אִיז אַלֵיין אַרוֹיס פוּן נִידֶערִיגֶען קלַאס, אִיז אַלֵיין מודה, אַז אִין דֶער יוּגֶענד פְלֶעגט זַיין גרֶעסטֶער פֶערלַאנג זַיין אָנצוּטרֶעפֶען אֵיינֶעם פוּן דֶעם הֶעכֶערֶען שְׁטַאנד אוּן דֶערשְׁלָאגֶען אִיהם אוֹיף׳ן אָרט... דִי „חברים“ הָאבֶּען קֵיין זַאךְ נִיט גֶעטְהוּן אוּם אוֹיפצוּהוֹיבֶּען דִיזֶע פֶערגרֶעבּטֶע אוּן פֶערווִילדֶעטֶע מַאסֶע אוֹיף אַ הֶעכֶערֶע מָארַאלִישֶׁע אוּן גֵייסטִיגֶע מדרגה; פֶערקֶעהרט זֵיי הָאבֶּען שְׁטֶענדִיג גֶעזוּכט צוּ מַאכֶען אַלץ דִיקֶער אוּן פֶעסטֶער דִי ווַאנד, ווֶעלכֶע הָאט זֵיי אָבגֶעטְהֵיילט פוּן דִי אוּנטֶערשְׁטֶע שִׁיכטֶען. דִי עדות פוּן אַנ׳„עַם־הָארֶץ“ פְלֶעגט מֶען נִיט אָננֶעהמֶען; צוּ זַיין אַנ׳אַפּעֶקוֹן אִיבֶּער יתומ׳ישֶׁען פֶערמֶעגֶען פְלֶעגט מֶען אִיהם נִיט דֶערלָאזֶען; עֶר הָאט נִיט גֶעטָארט פֶערנֶעהמֶען קֵיין שׁוּם גֶעזֶעלשַׁאפטלִיכֶע שְׁטֶעלֶע אִין דֶער גֶעמֵיינדֶע, אוּן אַ „חבר“ פְלֶעגט זִיךְ קֵיינמָאל נִיט לָאזֶען אִין ווֶעג צוּזַאמֶען מִיט אַן „עַם־הָארֶץ“, מורא הָאבֶּענדִיג פַאר אִיהם ווִי פַאר אַ גזלן“.

(גרֶעטץ, דִי יוּדִישֶׁע גֶעשִׁיכטֶע, IV טְהֵייל, ז. 75).

אט נאך דיזען טיפען אונטערשיעד צווישען די אויבערשטע און אונטערשטע שיכטען פון אידישען פאלק, נאך דיזע אבגעזונדערטקייט צווישען די אידישע געבילדעטע און אונוויסענדע און נאך דיזער שנאה וועלכע האט עקזיסטירט צווישען זיי — קען מען דען זאגען, אז אין דעם גאנצען אידישען פאלק האבען געלעבט איינע און די זעלבע רעליגיעזע אידעען און פארשטעלונגען? — דאס וועט זיין א גרויסער טעות, און מיט דער אידישער רעליגיאן הזר'ט זיך איבער די זעלבע געשיכטע ווי מיט דער אינדישער, און אזוי קומט אויך פאר מיט אלע רעליגיאנען פון אלע ציוויליזירטע פעלקער. מיט איין ווארט, די רעליגיעזע אידעען פון יודענטהום געפינען זיך אין ווידערשפרוך מיט די רעליגיעזע אידעען פון די קריסטליכע מאסע; די רעליגיעזע אידעען פון קריסטענטהום געפינען זיך אין ווידערשפרוך מיט די רעליגיעזע אידעען פון די קריסטליכע פאלקס-מאסען, א. ז. וו. א. ז. וו. די אורזאכע פון דיזען ווידערשפרוך איז אומעטום איינע און די זעלבע: די אונגערעכטיגקייט אין געזעלשאפטליכען לעבען, די צושפאלטונג פון יעדען פאלק אין הערשענדע און בעהערשטע קלאסען, וואו די הערשער זענען שטענדיג געווען מעהר געבילדעט און מעהר פארטגעשטריטען איידער די בעהערשטע, האט ארויסגערופען דעם פאקט, אז אין יעדען פאלק הערשט די רעליגיאן אין צווייערליי פארמען: פון איין זייט די רעליגיעזע אידעען פון די רייכע און געבילדעטע, וועלכע זענען פערשריבען אין די הייליגע ביכער און גלענצען מיט פאעזיע און טיפען דענקען. און פון דער אנדער זייט די פינסטערע אבערגלויבונגען פון די ארעמע און בעדריקטע פאלקס-מאסען, וועלכע מאכען יעדען דענקענדען מענשען ערשטוינט מיט זייערע משונה'דיגע און ווילדע דומהייטען.

און דיזער פאקט פון צווייזייטיגקייט איז ניט נאר מיט דער רעליגיאן אליין, נאר מיט דער גאנצער קולטור פון יעדען פאלק אין אלגעמיין. עס איז א גרויסער ליגען ווען מען זאגט: דאס און דאס פאלק בעזיצט אזא און אזא קולטור. די קולטור, ד. ה. אלע פילאזאפישע, מאראלישע און זיטליכע אידעען, וועלכע הערשען אין די אויבערשטע, געבילדעטע קלאסען פון פאלק, זענען גאר ניט ענליך צו די אידעען, וועלכע הערשען אין די אונטערשטע, ארעמע און אונוויסענדע קלאסען. די צושפאלטונג צווישען די רייכע-געבילדעטע, און די ארעמע אונוויסענדע קלאסען אין פאלק גופא איז פיעל מעהר א טיעפערע, איידער די צושפאלטונג צווישען בעזונדערע פעלקער. די געבילדעטע קלאסען פון בעזונדערע פעלקער זענען שטענדיג פיעל נעהנטער

צווישען זיך און קענען ניכער און בעסער פערשטעהן איינע די אנדערע, איידער אט די זעלביגע קלאסען מיט די אונוויסענדע מאסען פון זייער פאלק גופא. די זעלביגע זאך — דער אונוויסענדער מענש פון איין פאלק קען זיך ניכער צונויפצוגעהען מיט אן׳אונוויסענדען מענשען פון א׳ן אנדער פאלק, איידער מיט א געבילדעטען און הויך ציוויליזירטען מענשען פון זיין פאלק.

זען מיר וועלען איצט פרעגען, ווי דארפען מיר קוקען אויף דער רעליגיאן בכלל, איז דער תירוץ—עס ווענדט זיך אויף וועלכען שטאנד־פונקט מיר שטעהען: אויב מיר שטעהען אויף דעם שטאנד־פונקט פון די הערשענדע און געבילדעטע קלאסען, דאן קומט אונז אוים צו שעטצען די רעליגיאן אלס א הויכע און ערהאבענע אידעע פול מיט פאעזיע און טיעפען דענקען, און אויב מיר שטעהען אויף דעם שטאנדפונקט פון די בעדריקטע מאסען, דאן מוזען מיר די רעליגיאן ניט נאר פעראכטען ווי א פינסטערע און ווילדע דומהייט, נאר מיר מוזען זי אויך פערהאסען אלס די אורזאכע פון אונגעהויערע צרות און יסורים וואס די מענשהייט האט איבערגעליטען. אין דער צייט פון מיטעל־אלטער האט מען אין אייראפא געפייניגט און נאכדעם פארברענט לעבעדיגערהייט מעהר ווי 9 מיליאנען מענשען, וועלכע מען האט בעשולדיגט אלס מכשפים און מכשפה׳טעס*), אויסער די הונדערטער טויזענדער קרבנות, וואס זענען פערברענט געווארען פאר אנדערע הטאים אויף די פייערען פון דער הייליגער אינקוויזיציע; און איינער האט געזאגט, אז ווען מען זאל צונויפקלויבען דעם אש פון אלע פערברענטע שטעדט און דערפער, וואס זענען פערברענט געווארען צוליעב דער רעליגיאן, וואלט דיזער בארג ניט געווען קלענער פון מאנ־בלאן (דער גרעסטער בארג אין אייראפא).

אויף וויפיעל די רעליגיאן עקספלואטירט די פאלקס־מאסען

---

*) אין דער שטאדט ווירצבורג האט מען אין די יאהרען 1627 און 1628 פארברענט 42 מענשען, צווישען וועלכע עס זענען געווען 25 קינדער אין דעם עלטער פון 9 ביז 14 יאהר. מען האט זיי פארברענט, בעשולדיגענדיג זיי, אז זיי זענען געבארען געווארען פון מכשפות, וועלכע האבען התונה געהאט מיט׳ן טייוועל.

אין פאמעראניען האט מען פארברענט א׳ן ארעמע, 10 יאהריגע מיידעלע, וועלכע מען האט פריהער געצוואונגען אונטער שרעקליכע יסורים מודה צו זיין זיך, אז זי האט געבארען פון טייוועל צוויי קינדער און אז זי איז איצט טראגענדיג מיט א דריטען קינד.

אזעלכע פאקטען קען מען אנרעכענען טויזענדער.

איז יעדערען מעהר אדער וועניגער בעקאנט, נאר עס וועט ניט זיין איבעריג צו ברייננען דא איינעס פון די הונדערטער און טויזענדער פאקטען פון דיזער עקספּלואטאציע.

פ ר א נ ק ר י י ך פאר דער גרויסער רעוואלוציע, אין דער צייט ווען דאס פאלק איז געווען אזוי פעראָרעמט, אז אויף יעדען מענשען האט זיך דורכשניטליך גערעכענט איינענטהום מעהר ניט ווי איין העקטאר*) ערד מיט א הכנסה פון 9 פראנק**) א יאהר, ווען די צאָהל פון אביונים און בעטלער האט זיך גערעכענט מיליאָנענווייז און טויזענדער מענשען פלעגען טאג־טעגליך פאלען אין גאס און אויסגעהען פון הונגער,— אין דיזער צייט איז דער פערמעגען פון דער פראנצויזישער קירכע בעשטאנען אין פאלגענדען:

186 בישאָפען האבען געהאט זייערע יעהרליכע הכנסה — 49,000,000 פראנק.

622 אבבאטען, 280 גייסטליכע ריטטער און 315,000 גלחים האבען יעהרליך בעקומען 21,030,000 פראנק.

די הכנסה פון די קירכען פאר די ערד, געביידען א. ז. וו. האט בעטראָפען 35,000,000 פראנק.

די הכנסה דורך דירעקטע אָבצאָהלונגען פון פאלק אונטער דעם נאָמען „צעהנטען" (מעשר) האט בעטראָפען 90 מיליאָנען.

די הכנסה דורך ניט־דירעקטע אָבצאָהלונגען, נדבות א. ז. וו. האט בעטראָפען 210 מיליאָנען פראנק.

דער סך־הכל פון די יעהרליכע הכנסות פון דער קירכע האט בעטראָפען 405 מיליאָנען פראנק. און דאס איז געווען אין צוויי מאָל מעהר איידער די גאנצע יעהרליכע הכנסה פון דעם גאנצען פאָלק. דאס גאנצע פאלק, אויסער די קירכע מיט דעם אדעל (פריצים), האט צו יענער צייט געהאט זיינע יעהרליכע הכנסה ניט מעהר ווי 200 מיליאָנען פראנק, כמעט אויף 20 מיליאָנען מענשען.

פון דיזע אונגעהויערע הכנסות האט די קירכע ניט געצאָהלט קיין שום שטייערען אין דער מלוכה, און די מורא'דיגע לאסט פון אלע רעגירונגס־אויסגאבען איז ווידער געפאלען אויף דעם אָרעמען, פארהונגערטען פאָלק. נאך אין 1641 יאָהר, ווען די רעגירונג האט געפאָדערט פון דער קירכע אלס אנ'אויסנאהם־שטייער 6 מיליאָן פראנק, האט אויף דערויף דער בישאָף פון ס א נ ס געענטפערט, אז די גייסטליכע

*) העקטאר — עטוואס וועניגער פאר א דעסיאטינע ערד.
**) א פראנק איז 40 קאָפּיקעס.

זענגען מחויב צו העלפען דער מלוכה נאָר מיט זייערע תפילות, אָבער ניט מיט געלד...

דערפון קען מען זעהען אויף ווי פיעל זענען גערעכט די אויבענדערמאָנטע פילאָזאָפען אין זייערע ערקלערונגען: וואָס איז אַזוינס רעליגיאָן? — צו זי איז „פראַקטישע זיטליכקייט", ווי קאַנט דריקט זיך אויס, אָדער זי איז „דער טיעפסטער ענטפער אויף די העכסטע פראַגען פון לעבען", ווי פיכטע מיינט; צו זי איז דער געפיהל פון אונענדליכע אָבהענגיגקייט" (פאַר די גלחים אויך?), ווי שלייערמאַכער זאָגט, אָדער „דער געפיהל פון אַבסאָלוטער פרייהייט", ווי העגעל מיינט! ניין, די רעליגיאָן איז ניט איינס און דאָס זעלבע פאַר אַלעמען גלייך, און ריכטיגער וועט זיין צו זאָגען, אַז פאַר די אויבערשטע שיכטען פון די פעלקער איז זי געווען דער קוואַל פון מאַטעריאַלישען און מאָראַלישען גליק, אין פאַר די אונטערשטע שיכטען איז זי אימער געווען דער קוואַל פון מאַטעריאַלישען און מאָראַלישען אומגליק.

II.

פעטישיזם, פאַליטעאיזם און מאָנאָטעאיזם.

די פראַגע, ווי אַזוי איז ענטשטאַנען די רעליגיאָן און ווי איז געגאַנגען איהר ענטוויקלונג, איז אויך אַזוי פערדרעהט, פערקניפעלט און מיר בעגעגענען זיך דאָ אויך מיט פערשידענע וויעדערשפרעכענדע מיינונגען און סברות פונקט אַזוי ווי אין דער פראַגע — וואָס איז אַזוינס רעליגיאָן, און די אורזאַכע דער פון איז וויעדער אַלץ די זעלבע: די היסטאָריקער בעשרייבען די רעליגיאָן בכלל און אין זייערע אויגען עקסיסטירט נאָר איין רעליגיאָן פאַר דעם גאַנצען פאָלק, ניט קוקענדיג דערויף, וואָס זי געהט אין צוויי בעזונדערע ריכטונגען און שפיגעלט זיך אָב אין די אידעען פון די אויבערשטע שיכטען פון פאָלק גאָר אין אַן אַנדער פאָרם איידער אין די אידעען פון די אונטערשטע שיכטען.

עס איז אַלעמען בעקאַנט, אַז די היסטאָריקער טהיילען איין די ענטוויקלונג פון דער רעליגיאָן אין דריי פעריאָדען: „פעטישיזם" (געטצענדיענסט), „פאָליטעאיזם" (דער גלויבען אין פיעלע געטער) און „מאָנאָטעאיזם" (דער גלויבען אין איין איינציגען גאָט). אין די פאַרצייטיגע דורות, זאָגט מען, האָט איבעראַל געהערשט דער „פעטישיזם"; ביי די ציוויליזירטע פעלקער פון אַלטערטהום — דער

פּאָליטעאיזם און ביי די נייע פעלקער — דער מאָנאָטעאיזם.

די ענטוויקלונג פון רעליגיאָן און דעם איבערגאַנג פון פעטישיזם צום פּאָליטעאיזם און פון פּאָליטעאיזם צום מאָנאָטעאיזם ערקלערט מען געוועהנליך אַזוי:

דער פאַרצייטיגער ווילדער מענש האָט קיין שום בעגריף ניט געהאַט וועגען דעם צוזאַמענהאַנג צווישען די ערשיינונגען פון דער נאַטור, און יעדע בעזונדערע ערשיינונג איז געוועזען אין זיינע אויגען אַ זעלבסטשטענדיגע, פרייע און לעבעדיגע זאַך. דער ווינד הוישעט און צו וואַרפט זיין וואָהנונג, ווייל ער וויל אַזוי טהון, דער רעגען שמייסט איהם, ווייל ער וויל איהם שמייסען, דער טייך איז פערפראָרען געוואָרען, ווייל ער האָט געוואָלט פערפראָרען ווערען א. ז. וו. אַט דעריבער האָט דער פאַרצייטיגער מענש געהאַלטען אַלע בעזונדערע זאַכען (פרעדמעטען) און ערשיינונגען פאַר געטער און פלעגט זיך צו זיי ווענדען מיט תפילות און קרבנות, גלויבענדיג, אַז זיי קענען אַלץ טהון נאָך זייער אייגענעם ווילען און קאַפּריז. דאָס איז דער משך פון פעטישיזם.

נאָר שפּעטער, אין דעם פערלויף פון הונדערטער יאָהרען, האָט זיך דער מענש ביסלעכווייז איבערגעצייגט, אַז די בעזונדערע ערשיינונגען אין דער נאַטור זענען ניט אַזוי פריי און זעלבסטשטענדיג ווי ער האָט פריהער געמיינט. ער האָט בעמערקט, אַז דער טייך אַליין האָט נאָר אַ קנאַפּע דעה איבער זיך, נאָר ער ווערט פערפראָרען שטענדיג אין איין צייט און צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע טייכען און בלאָטעס פון יענעם געגענד. דיזע ערפאַהרונג האָט איהם געפיהרט צו דער איבערציינונג, אַז דער טייך אַליין איז ניט זעלבסטשטענדיג און ער קען ניט טהון וואָס ער וויל, נאָר ער האָט אַ גרויסע אורזאַכע ד. ה. אַ העכערע קראַפט, וועלכע צווינגט איהם אין אַ געוויסע צייט פערפראָרען צו ווערען. דאָס זעלבע האָט ער אויך בעמערקט ביי אַלע אַנדערע ערשיינונגען פון דער נאַטור, אַז יעדע בעזונדער איז ניט פריי און זעלבסטשטענדיג, נאָר זי האָט זיך איהר אורזאַכע — אַ געוויסע מאַכט, וועלכע צווינגט איהר צו זיין דוקא אַזוי און ניט אַנדערש. דעריבער האָט דער מעהר ענטוויקעלטער מענש פערגעטערט שוין ניט די ערשיינונגען גופא, נאָר זייערע אורזאַכען: פאַר איהם האָט שוין עקסיסטירט דער גאָט פון ווינד, דער גאָט פון רעגען, דער גאָט פון טייכען א. ז. וו. דאָס איז דער משך פון פּאָליטעאיזם.

און נאָך שפּעטער, ווען דער מענש האָט נאָך ברייטער און

טיפער ערקענט די נאטור און איז געקומען צו דער איבערצייגונג, אז גופא די אורזאכען פון די ערשיינונגען זענען אויך ניט זעלבסטשטענדיג, נאר זיי געפינען זיך אין א שטענדיגען צוזאמענהאנג איינע מיט די אנדערע, איינע רופט ארויס די אנדערע און אלע בעזונדערע ווענדען זיך סוף כל סוף אן איין אלגעמיינע אורזאכע, וועלכע איז דער אנהויב און עיקר פון אלעם—אט דאן האט ער אנגעהויבען גלויבען אין איין איינציגען גאט, וועלכער איז די איינציגע אורזאכע פון אלע אורזאכען. דאס איז דער משך פון מאנאטעאיזם.

אזוי ערקלערט מען די ענטוויקלונג פון רעליגיאן און די אורזאכע פון איהר ענטוויקלונג, און נאך דיזער ערקלערונג קומט אויס, אז די רעליגיאן איז פעסט פערבונדען מיט דער פילאזאפיע, ד. ה. מיט דעם נאכדענקען און נאכפארשען וועגען די אורזאכען און פערהעלטניסען פון די ערשיינונגען אין נאטור און לעבען, און אין איהר ענטוויקלונג געהט זי האנד אין האנד מיט דער נאטור־וויסענשאפט; — אבער ווי ווייט אזא ערקלערונג שטימט ניט מיט די ריכטיגע פאקטען פון דער היסטאריע קען זיך יעדערער גרינג איבערצייגען.

וואס איז אזוינס „פעטישיזם"? מענזיס, האראקטעריזירענדיג די רעליגיאן פון די ווילדע נעגערס אין דרום־אפריקא, זאגט פאלגענדעס: „דער ווילדער פערגעטערט שטיינער, בוימער, צווייגען, שטיקלעך קארע, ווארצלען, די נעגעל פון א פויגעל, ציינער, פעל, פעדערן א. ד. ג., מיינענדיג, אז אין דיזע זאכען געפינען זיך רוחות און נשמות... ער ווענדט זיך צו דיזער גאטהייט מיט תפילות און לויבט איהר אין הימעל אריין, נאר אויב זיין פערלאנג ווערט ניט ערפילט, דאן פערווארפט ער איהר ווי א אוננוצליכע זאך; אפט זידעלט ער דיזע גאטהייט און שלאגט איהר, כדי איהר צו צווינגען, אז זי זאל איהם דינען". אט דאס רופט מען פעטישיזם, אבער אזא ארט גלויבען איז האראקטעריסטיש ניט נאר פאר דער פארצייטיגער ווילדער מענשהייט, נאר ער איז האראקטעריסטיש פאר יעדער רעליגיאן בכלל.

מאקס מיללער זאגט: „עס איז נאטירליך לייכט צו געפינען „פעטישען" איבעראל, ביי די אלטע און נייע, ביי ווילדע און ציוויליזירטע פעלקער. פאוזאניאוס (א גריכישער שרייבער) ערצעהלט, אז אין די אלטע צייטען זענען די געטער־בילדער אין גריכענלאנד, וואו עס האט געהערשט דער „פאליטעאיזם", געוועזען איינפאכע שטיקער שטיינער, און א זעלכע געטער־בילדער האבען זיך געפונען אין פיעלע ערטער פון גריכענלאנד אפילו אין זיין צייט, ד. ה. אין 2־טען יאהרהונדערט נאך קריסטוס'ס געבורט. דאס

זעלבע געפינען מיר אויך בײַ די רוימער. שטײנער, וועלכע מען האָט געמײנט, אַז זײ זענען אַראָבגעפאַלען פון הימעל, פלעגען די רוימער געהמען מיט זיך אין די מלחמות און ווענדען זיך צו זײ מיט תפילות, אַז זײ זאָלען זײ העלפען מנצח זײַן דעם פײַנד. דער רוימישער קיסר אַ ו ג ו ס ט, וועלכער האָט פערלאָרען צוויי מלחמות אויף'ן ים, האָט בעשטראָפט נ ע פ ט ו נ'ען (דעם גאָט פון ים) ווי אַ „פעטיש" דערמיט, וואָס ער האָט אַרויסגעוואָרפען זײַן בילד און האָט אין אַ גרויסען יום־טוב ניט דערלאָזען צוטראָגען איהם צוזאַמען מיט די בילדער פון אַנדערע געטער. דעם קיסר נ ע ר אָ ן, וועלכער האָט פערהאַסט אַלע געטער, האָט אַמאָל אײנער געבראַכט אַ קלײנעם פרויען־בילד, און האָט איהם אײנגע'שמועס'ט, אַז דיזער בילד קען איהם בעשיטצען פון אַ מרידה געגען איהם, און אַזוי ווי גראַדע צו יענער צײַט האָט נ ע ר אָ נ'ען אַנטדעקט אַ געהײמען פעראײן, וועלכער האָט זיך געשטעלט דעם ציעל איהם צו טוידטען, האָט ער בעשלאָסען צו מאַכען דיזען בילד פאַר זײַן העכסטע גאָטהייט און ברײנגען איהם דרײַ מאָל אין טאָג קרבנות".

„ווען מיר וועלען זיך ווענדען — זאָגט ווײַטער מ אַ ר ק ס מ י ל ע ר —צו אונזער הײליגער רעליגיאָן, צום קריסטענטום, איז בעקאַנט, ווי די קריסטליכע פאָלקס־מאַסען קוקען אויף די הײליגע בילדער (איקאָנ ע ס). ד ע ל ל אַ־וו אַ ל ל ערצעהלט, אַז אין מיטען פון 17־טען יאָהרהונדערט האָבען די פאָרטוגעזישע מאַטראָזען בעשאָטען מיט זידלערײַ און קללות דעם בילד פון הײליגען אַ נ ט אָ נ י ו ס דערפאַר וואָס ער האָט קײן ווינד ניט געגעבען און זײער שיף איז געשטאַנען אין מיטען ים; צום סוף האָבען זײ אַנידערגעשטעלט זײַן בילד אויף'ן שפיץ פון דער אָנגעבויגענער מאַסט, האָבען זיך געשטעלט אויף די קניע און האָבען געזאָגט: „הײליגער אַ נ ט אָ נ י ו ס! זײַ אַזוי גוט און שטעה דאָרטען ביז יענער צײַט, ביז וואַנען דו וועסט אונז ניט געבען קײן גוטען ווינד צו פאָהרען ווײַטער". פ ר ע ז י ע ר ערצעהלט פון אַ שפאַנישען שיפס־קאַפיטאַן, וועלכער האָט אויפגעהאַנגען אַ קלײנעם בילד פון דער הײליגער מ אַ ר י אַ אויפ'ן שפיץ מאַסט, און האָט איהם ערקלערט, אַז ער וועט דאָרט אַזוי לאַנג הענגען, ביז וואַנען ער וועט איהם געבען אַ גוטען ווינד. ק אָ צ ע ב ו דערצעהלט, אַז די נעאַפּאָליטאַנער האָבען שרעקליך געזידעלט דעם הײליגען ג ע נ ע ר אָ און האָבען געשמיסען מיט ריטער זײַן בילד דערפאַר, וואָס ער האָט ניט אײנגעהאַלטען דעם פײַער־שפײַענדיגען באַרג וו ע ז ו אַ וו י, ער זאָל ניט גיסען קײן פײַער (לאַוואַ) אויף'ן לאַנד". אַ זעלכע פאַקטען קען מען ברײנגען נאָך הונדערטער, און ווען מיר וועלען זיך דערמאָנען נאָך

אויף די „קמיעות״, „להשים״, „וואלף־ציינדלאך״, „הייעלאך״, „בעלי־שמות״, „מכשפים״, „פערשפרעכערינגס״ און נאך צעהנדליגער „פעטישען״, אין וועלכע די פרומע אידען און קריסטען גלויבען ניט ווייניגער ווי אין דעם „אלמעכטיגען גאט״ — קען מען זעהען, אז דער פעטישיזמוס״ איז האראקטעריסטיש פאר יעדער רעליגיאן בכלל, און ניט נאר פאר דער רעליגיאן פון דער פערצייטיגער מענשהייט.

אונטער „פאליטעאיזם״ פערשטעהט מען אזא ארט רעליגיאן, וואו דער גלויביגער איז איבערצייגט, אז עס עקסיסטירען א סך געטער און רוחות, איינער העכער פון דעם אנדערען און יעדערער האט זיך זיין ספעציעלע בעשעפטיגונג: איינער איז דער גאט פון ווינד, דער אנדערער—דער גאט פון דונער, דער דריטער—דער גאט פון רעגען א. ז. וו. אזא ארט רעליגיאן, זאגט מען, איז האראקטעריסטיש פאר די ציוויליזירטע פעלקער פון אלטערטום, ווי די גריכען, רוימער, עגיפטער, כאלדעער, אינדיאנער א. ז. וו. דעללינגער האראקטעריזירט אזוי די רעליגיאן פון גריכענלאנד: „די גאנצע נאטור, דורכאויס אנגעפילט מיט גייסטער און רוחות, וועלכע געפינען זיך אין די בעציהונגען פון העכערע און נידעריגע, עלטערע און אינגערע, מענליכע און ווייבליכע, מעכטיגערע און שוואכערע געטער — אט דאס איז געוועזען דער רעליגיאנס־בעוואוסטזיין פון גריכישען פאלק״. „אבער איבער דיזער אונגעהויערער מחנה פון געטער און רוחות האט געהערשט איין אלעמכטיגער גאט צעאוס. דיזער גאט איז אין דעם געדאנק פון גריכישען פאלק—דער פאטער פון אלע געטער און מענשען, דער אלמעכטיגער קעניג און הערשער פון דער גאנצער וועלט; ער איז פול מיט גוטסקייט, ליבע און חכמה, און זיין ווארט—דאס איז דער מזל אליין״. אט דאס איז „פאליטעאיזם״, אבער אויך אזא ארט גלויבען איז האראקטעריסטיש ניט נאר פאר „די ציוויליזירטע פעלקער פון אלטערטום״, נאר אויך פאר פיעלע ווילדע און בארבארישע שבטים פון איין זייט און די מאנאטעאיסטישע „נייע פעלקער״ פון דער אנדער זייט.

אין די בעשרייבונגען פון די רעליגיאנען פון ווילדע שבטים קען מען זעהען, אז אין זייער גלויבען שטעהען זיי ניט נידעריגער איידער די גריכען און זענען אויך די זעלביגע „פאליטעאיסטען״ ווי זיי. די רעליגיאן פון איינעם א ווילדען אמעריקאנישען שבט „גודאמוזא״, ווי מ. מיללער ברינגט איהר בעשרייבונג, בעשטעהט אין פאלגענדעם: „די גודאמוזען פערגעטערן די זון, די לבנה, די שטערען, חיות און בוימער, טייכען און בלאטעס, בערג, שטיינער און פעלזען, גלויבענדיג, אז אין די אלע זאכען געפינען זיך פערשידענע גייסטער

און רוחות, וועלכע געוועלטיגען איבער פערשידענע ערשיינונגען אין דער נאטור און לעבען. אבער איבער דיזע אלע געטער און רוחות הערשט איין אלמעכטיגער גאט, וועלכער רופט זיך ביי זיי „דער אלטער אונשטערבליכער מאן", „דער גרויסער גייסט", „דער גרויסער סוד". אזעלכע ביישפיעלען קען מען ברינגען נאך פיעל פון די רעליגיאנען פון ווילדע און בארבארישע שבטים, וועלכע וויסען נאך ניט פון קיין שום ציוויליזאציע, — אבער פון דער אנדער זייט זעגען אויך די „נייע היסטארישע פעלקער", וואו עס הערשט דער „מאנאטעאיזם" אויך די זעלביגע „פאליטעאיסטען" ווי „די ציוויליזירטע פעלקער פון אלטערטום". די אידען און קריסטען פון היינטיגער צייט גלויבען אויך אין דער עקסיסטענץ פון פיעלע גייסטער און רוחות, ווי דער „מלאך גבריאל", דער „מלאך רפאל", דער „מלאך המות" און נאך טויזענדער מלאכים און שדים, וואס יעדערער האט זיך זיין בעזונדערע „שליחות", זיין ספעציעלע בעשעפטיגונג*) — און איבער זיי אלעמען הערשט דער איינציגער „אלמעכטיגער גאט" אלס זייער פאטער און בעשאפער... דער „פאליטעאיזם" איז אלזא האראקטעריסטיש ניט נאר פאר די רעליגיאנען, פון די אלטע ציוויליזירטע פעלקער, נאר ווידער יעדער רעליגיאן בכלל.

דאס זעלבע איז אויך מיט דעם „מאנאטעאיזם", מיט דעם גלויבען אין איין איינציגען גאט, וועלכער איז דער אנהייב פון אלע אנהייבען און די אורזאכע פון אלע אורזאכען. דיזער מין גלויבען איז אויך האראקטעריסטיש סיי פאר די ווילדע, סיי פאר די בארבארישע, סיי פאר די ציוויליזירטע פעלקער. איינער סאלוואדא בעשרייבט אזוי די רעליגיאן פון א געוויסען ווילדען שבט אויף די פאלינעזישע אינזלען: „די איינוואהנער פון דיזע אינזלען האבען ניט קיין בעזונדערע געטער, צו וועלכע זיי זאלען ברייגען קרבנות, נאר זיי גלויבען אין די עקסיסטענץ פון איין אלמעכטיגען וועזען, וועלכער האט בעשאפען דעם

---

*) אין סוף פון 16-טען יאהרהונדערט האט דער בישאף פון וויען דאקטאר גאספאר נייבעק, ארויסגעטריבען פון א 16-יאהריגער מיידעל — אננא שליוטטערבאוער — 12,652 רוחות.

די אידישע קאבאליסטען האבען אויסגערעכענט, אז יעדען מענש רינגלען ארום 11,000 שדים. 1,000 פון דער רעכטער זייט און 10,000 פון דער לינקער.

אין XVI יאהרהונדערט האט א געוויסער שרייבער וויער אויסגערעכענט וויפיעל געפינען זיך שדים און רוחות אין גיהנום. עס קומט אויס, אז דארטען געפינען זיך 44,635,569 „מלאכי-חבלה", אויסער גאנצע מיליארדען פון גוֹאמען, קאבאלדען, וואוקאלאקעס און פיפערנאטערן". (זאטאוו: „די געשיכטע פון טייוועל").

הימעל און די ערד. דיזער גאָט רופט זיך „מאַטאַגאַן“, און ער איז אַ גרויסער, שטאַרקער און קלוגער מענש; ער איז אויך אַ שוואַרצער און מיט געגרייזעלטע האָר אַזוי ווי זיי. בעשאַפענדיג די וועלט, האָט ער נאָר געזאָגט: „ערד, קום אַרויס!“ ער האָט אַ בלאָז געטהון און די ערד איז געוואָרען; אַזוי האָט ער אויך בעשאַפען די זון, די שטערען, די בוימער און די קענגורו (אַ מין חיה). מאַטאַגאַן איז וועהר אַ גוטער, נאָר עס איז דאָ אויך אַ שלעכטער גייסט, אַ שטן, וועלכער רופט זיך „סיענגאַ“. דיזער סיענגאַ איז די אורזאַכע פון אַלע קראַנקהייטען און פון דעם טוידט פון זייערע קינדער“... מיר זעהען אַלזאָ דעם „מאַנאָטעאיזם“ ביי אַ ווילדען שבט פון פּאָלינעזיען. און דאָס זעלבע זעהען מיר אויך ביי די „פּאָליטעאיסטישע פעלקער“.

די עגיפּטער פלעגען נאָך מיט פינף טויזענד יאָהר צוריק דאַוונען יעדען טאָג צו זייער גאָט „אַמאָן־ראַ“ מיט דער פאָלגענדער נוסחה: „געלויבט זאָלסט דו זיין, דו הייליגער גאָט. דער אַלמעכטיגער בעשעפער, דער העֶרר פון געזעץ, דער פאָטער פון די געטער, דער בעשעפער פון מענשען און חיות, דער וואָס מאַכט וואַקסען די תבואות און גרייט צו עסען פאַר די חיות פון פעלד... דו ביסט דער איינציגער וואָס צו דיר איז קיין גלייכען ניטאָ... דו ביסט דער איינציגער קעניג, דער איינציגער צווישען געטער, דו טראָגסט אַזוי פיעל נעמען, וואָס מען קען זייער צאָהל ניט וויסען“ (מענזיס). דאָס איז ריינער מאָנאָטעאיזם און דע־לאַ־רוזשע זאָגט וועגען דער עגיפּטישער רעליגיאָן פאָלגענדעס: „עס איז שוין אַריבער מעהר ווי 5,000 יאָהר זינד אין דעם טאָהל פון טייך נילוס האָבען זיך געלאָזט העֶרען תפלות צו דעם איינציגען אַלמעכטיגען גאָט און שירים וועגען די אונשטערבליכקייט פון דער נשמה“.

אָבער אַזעלכע פאַקטען קען מען אויך ברייגנען פון די גריכען, פעניציער, כאַלדייער און כמעט פון אַלע רעליגיאָנען פון די ציוויליזירטע פעלקער פון אַלטערטהום, און דער פון קען מען זעהען, אַז אויך דער מאָנאָטעאיזם איז ניט האַראַקטעריסטיש נאָר פאַר די רעליגיאָנען פון די „נייע פעלקער“, נאָר ער איז אויך האַראַקטעריסטיש כמעט פאַר אַלע רעליגיאָנען פונקט אַזוי ווי דער „פּאָליטעאיזם“ און „פעטישיזם“. אָט דעריבער וועט זיין ריכטיגער צו זאָגען, אַז אי דער פעטישיזם, אי דער פּאָליטעאיזם, אי דער מאָנאָטעאיזם זענען מעהר אָדער וועניגער האַראַקטעריסטיש פאַר יעדער רעליגיאָן, און עס איז ניט ריכטיג ווען מען זאָגט, אַז די ענטוויקלונג

פון רעליגיאן האראקטעריזירט זיך מיט דעם אריבערגאנג פון פעטישיזם צום פאליטעאיזם און פון פאליטעאיזם צום מאנאטעאיזם. קיין ווירקליכער אריבערגאנג איז קיינמאל ניט געוועזען, און אין בעסטען פאל קען מען זאגען, אז אונטער געוויסע אומשטאנדען שטארקט זיך אין דער רעליגיאן דער עלעמענט פון פ ע ט י ש י ז ם, אונטער אנדערע אומשטאנדען — דער עלעמענט פון פ א ל י ט ע א י ז ם און נאך אונטער אנדערע — דער עלעמענט פון מאנאטעאיזם, און אט אין דעם קען זיין דער גאנצער הלוק צווישען פערשידענע רעליגיאנען.

אבער קען מען דען זאגען, אז די רעליגיאן האט קיין שום ענטוויקלונג ניט איבערגעלעבט און אז זי שטעהט שטענדיג אין איין שטאנד נאך פון די פערצייטיגע דורות אן! קען מען דען זאגען, אז אויף דעם גאנצען וועג פון היסטארישער ענטוויקלונג האבען זיך ביי דער מענשהייט ניט געביטען איהרע רעליגיעזע אידעען און פארשטעלונגען? — אזא מיינונג וועט זיין נאטירליך ניט ריכטיג, נאר אום צו געבען א געניעם ענטפער אויף דער פראגע — ווי אזוי האט זיך די רעליגיאן ענטוויקעלט — מוזען מיר קודם כל האבען אין זינען וועלכע רעליגיאן מיינען מיר: די רעליגיאן פון די אויבערשטע שיכטען, צו — פערקעהרט — די רעליגיאן פון די אונטערשטע שיכטען, ווייל דיזע ביידע ארטען רעליגיאן זענען צוויי בעזונדערע זאכען, וויזען זיך ארויס אין בעזונדערע פארמען און געהען אין בעזונדערע ריכטונגען.

פערגלייכענדיג די רעליגיעזע אידעען און פארשטעלונגען פון די פ א ל ק ס ־ מ א ס ע ן פון פערשידענע צייטען און עפאכען, קען מען מיט רעכט זאגען, אז קיין גרויסער אונטערשיעד איז צווישען זיי איינענטליך ניטא; אומעטום הערשט דער זעלבער גלויבען אין רוחות און גייסטער, אומעטום ווילדע און אבערגלויבישע פארשטעלונגען וועגען זיי און אומעטום דער שרעק פאר זייער גרויזאמקייט און אכזריות. דער גאנצער ענטוויקלונגס־גאנג פון דיזער ארט רעליגיאן קען זיין האראקטעריזירט נאר דורך די אומבייטונגען, וועלכע זענען פארגעקומען אין די בעציהונגען צווישען דיזע גייסטער און רוחות: אמאל זענען אלע געטער געווען צווישען זיך גלייך און קיין ספעציעלע בעשעפטיגונג האט אויך יעדער בעזונדער ניט געהאט; שפעטער האט זיך ביי זיי ענטוויקעלט אן ארבייטס־טיילונג און עס האט זיך אויסגעבילדעט א סאציאלע און פאליטישע אונגלייכקייט; נאך שפעטער האבען זיך

אין הימעל אויסגעבילדעט פיעל זעלבסט-הערשענדע רעגירונגען, און לסוף האט זיך אין הימעל אויסגעבילדעט איין מלוכה אונטער דער מאכט פון א דעספאטישער זעלבסט-הערשונג. אט אין דעם בעשטעהט די ענטוויקלונג פון דער פאלקס-רעליגיאן, און איהר אורזאכע איז—די ענטוויקלונג פון די סאציאלע און פאליטישע פערהעלטניסען פון דער מענשליכער געזעלשאפט און דער עיקר די מאכט און ווירקונג פון די הערשענדע עלעמענטען פון פאלק.

אייניגע היסטארישע פאקטען וועלען ערקלערען דיזע ווערטער.

עס איז איצט א בעקאנטער פאקט אין דער היסטאריע, אז די הויפט-געטער פון די פערצייטיגע שבטים און משפחות זענען געווען פרויען-געטער, און שפעטער, אויף דער וויטערער מדרגה פון דער ענטוויקלונג, האבען די פרויען-געטער בּיסלעכווייז אנגעווארען זייער מאכט און די הויפט-ראליע האבען אנגעהויבען שפּיעלען מענער-געטער. דורך דיזער רעוואלוציע האט דער רעליגיעזער גלויבען בעקומען גאר אנ'אנדער פארם: אין דער צייט, ווען עס האבען געהערשט די פרויען-געטער זענען ערשטענס אלע געטער געווען פערבונדען מיט דער ערד און וועגען הימעל האט דער דאמאלסדיגער מענש גאר ניט געוואוסט וואס צו זאגען, צווייטענס האט דאן צווישען די געטער ניט עקסיסטירט קיין בעשטימטע ארבייטס-טהיילונג, ד. ה. עס זענען נאך ניט געווען קיין בעזונדערע געטער פון פייער, וואסער, וועלדער, פעלדער א. ז. וו. און דריטענס האט צווישען זיי געהערשט א סאציאלע און פאליטישע גלייכהייט, ד. ה. עס זענען נאך ניט געווען קיין העכערע און נידעריגע, מעכטיגערע און שוואכערע געטער. פערקערט, ווען די הויפט-ראליע האבען אנגעהויבען שפּיעלען מענער-געטער האט זיך אלץ אומגעביטען: די געטער האבען פערלאזען די ערד און בעזעצט זיך אין הימעל, און דארטען האט זיך ביי זיי ענטוויקעלט אי א שטרענגע ארבייטס-טיילונג, אי א סאציאלע און פאליטישע אונגלייכהייט.

דיזע רעוואלוציע ערקלערט זיך דורך דעם, וואס אומעטום אויף די ערשטע מדרגות פון ענטוויקלונג האט אין מענשליכען געזעלשאפט-לעבען געהערשט—ווי אלעמען איז בעקאנט—דער מאטריארכאט, ד. ה. די הערשאפט פון פרויענצימער, פון דער מוטער, און אזוי ווי די ערשטע געטער זענען איינפאך געווען רוהות פון געשטארבענע, פערשטעהט זיך דעריבער, אז דער העכסטער גאט פון דער פאמיליע און משפחה איז געווען דער רוח, די נשמה פון דער אלטער געשטארבענער מוטער. די רוהות פון די געשטארבע=

נע, נאָך דער דאַמאָלסדיגער פאָרשטעלונג, געפינען זיך אויף דער ערד און אַרום איהר און בעזעצען זיך אין ביימער, שטיינער, חיות, שטיקער האָלץ א. ד. ג. די נשמה פון דער הויפט-מוטער פלעגט געוועהנליך זיין פערבונדען מיט דער ערד אַליין און דעריבער איז דער גרעסטער גאָט געווען די „מוטער־ערד"*). אין יענער צייט האָט אין די פערהעלטניסען פון דעם מענשליכען געזעלשאַפט-לעבען געהערשט אַ פאָלקאָמענע גלייכהייט, ווייל ערשטענס איז די דאַמאָלסדיגע פראָדוקציאָן געווען גאַנץ קליין און איינפאַך און דעריבער האָט כמעט ניט עקסיסטירט קיין בעשטימטע אַרבייטס-טהיילונג און צווייטענס האָבען נאָך מענשען ניט געוואוסט פון פריוואַט-אייגענטהום, — און אַט דיזע פערהעלטניסען צווישען מענשען האָבען זיך נאַטירליך אויך אָבגעשפיעלט אין די פערהעלטניסען צווישען די געטער, וועלכע האָבען אויך ניט געוואוסט פון קיין שום אונגלייכהייט.

נאָר דורך געוויסע סאָציאַלע אורזאַכען און דער עיקר דורך דעם, וואָס די מענשהייט האָט זיך אָנגעהויבען בעשעפטיגען מיט פאַסטוכערייַ (פיהצוכט) און ערד-אַרבייט איז די הערשאַפט נאָך פיעלע קאַמפפען און מחלוקת אַריבערגעגאַנגען פון דער פרויענצימער צום מאַנספערזאָן, און אויף דער סצענע איז אַרויס דער פאַטריאַרכאַט. דיזע רעוואָלוציע אין געזעלשאַפטליכען לעבען פון די מענשען האָט געפיהרט צו אַ רעוואָלוציע אין געזעלשאַפטליכען לעבען פון די געטער. די הויפט-געטער זענען געוואָרען מאַנסבילען, די נשמה פון הויפט-פאָטער, פון „פאַטריאַרך", האָט זיך פערבונדען מיט'ן הימעל, אויף דער סצענע איז אַרויס אַ נייער גאָט—דער „פאָטער-הימעל" און דיזער הויפט-גאָט האָט זיך כמעט אַלע איבעריגע געטער אויך אַריבערגענומען אין הימעל פאַר זיינע קנעכט און משרתים.

אין דער פאַטריאַרכאַלער געזעלשאַפט האָבען זיך די פערהעלטניסען צווישען מענשען שאַרף אומגעביטען. די פראָדוקציאָן איז שוין געווען היבש ענטוויקעלט און האָט אַרויסגערופען אַ בעדערפניש אין אַרבייטס-טהיילונג; דערפון איז די ראָליע פון פאַטריאַרך געוואָרען פיעל מעהר בעדייטענד, ווייל ער האָט אויף זיך געמוזט נעהמען די גייסטיגע אַרבייט צו אָרגאַניזירען די גאַנצע פראָדוקציאָן, און

עס איז בעקאַנט, אַז די ערשטע ערד-אַרבייטעריי איז איינגעפיהרט געוואָרען דורך פרויען, אַז די פרויען און ניט די מאַנסבילען האָבען אויף דער ערשטער צייט בעאַרבייט די ערד, און דעריבער איז די ערד ביי יענע פעלקער, וועלכע האָבען איהר געהאַלטען פאַר אַ גאָט אימער געווען אַ פרויען-גאָט און ניט קיין מענער-גאָט.

ביסלעכווייז איז ער געוואָרען אַ דעספּאָטישער הערשער איבער אַלע אַנדערע מענשען פון דער גרופּע, וועלכע האָבען געמוזט פאָלגען אַלע זיינע בעפעהלען, און אויף דיזען גרונד איז אויסגעוואַקסען אַ סאָציאַלע און פּאָליטישע אונגלייכהייט צווישען מענשען. דאָס אַלץ האָט זיך נאַטירליך אָבגעשפּיעלט אויך אין דער געטער-געזעלשאַפט. דער רוח פון דעם הערשער, פון „פּאַטריאַרך", בלייבט נאַטירליך דער הערשער אויך אויף „יענער וועלט", אין הימעל, און בעגעדט זיך מיט די רוחות פון זיינע אונטערטאַהנער, פון זיינע קנעכט, פּונקט ווי ער איז זיך בעגאַנגען אויף „דער וועלט": איינעם הייסט ער זיך בעשעפטיגען מיט'ן ווינד, דעם אַנדערן—מיט די וועלדער, דעם דריטען מיט פעלדער, און אַזוי וואַקסט אויס אַ נ'אַרבייטס-טיילונג צווישען די געטער. דורך דיזע אַרבייטס-טיילונג האָט שוין יעדער גאָט בעקומען אַ נ'אַנדער בעדייטונג אין דער פאָרשטעלונג פון מענשען: דער גאָט פון דונער און שטורם האָט געדאַרפט זיין בייזער און מעכטיגער איידער דער גאָט פון ליכטיגקייט און וואַרעמקייט; דער „מלאך רפאל", וועלכער היילט קראַנקע, איז אַ גוטער גייסט; פערקעהרט, דער „מלאך המות", וועלכער ברייננט טוידט און פערניכטונג, איז אַ בייזער און שלעכטער.

דאָס איז די ערשטע אומבייטונג, וועלכע איז פאָרגעקומען אין די רעליגיעזע פאָרשטעלונגען פון די פאָלקס-מאַסען, און איצט וועלען מיר געהען נאָך ווייטער אין דער היסטאָריע צו זעהען ווי אַזוי האָבען זיך אויסגעבילדעט אין הימעל ב ע ז ו נ ד ע ר ע מ ל ו כ ו ת מ י ט ז ע ל ב ס ט ה ע ר ש ע נ ד ע ר ע ג י ר ו נ ג ע ן.

דער אונטערשיעד צווישען די פ ע ר צ י י ט י ג ע פעלקער און די ה י י נ ט י ג ע אין רעליגיעזען הינזיכט בעשטעהט אין דעם, וואָס די פערצייטיגע פעלקער האָבען געגלויבט, אַז אין הימעל געפינען זיך פיעל בעזונדערע מלוכות מיט זעלבסטהערשענדע רעגירונגען; פערקעהרט, די הייטיגע פעלקער גלויבען, אַז אין הימעל געפינט זיך נאָר אַ י י ן מלוכה מיט אַ י י ן זעלבסטהערשענדען קעניג. „די פערצייטיגע אידען האָבען זייער גאָט „יעהאָוואַ" (יהוה) נאָר געהאַלטען פאַר זייער פאָלקס-גאָט, אַזוי ווי די בני-כנען האָבען געהאַלטען „בעל", די קינדער פון מואָב האָבען געהאַלטען „מַלְכּוֹם" און די קינדער פון בני-עמון „כמוש". „יעהאָוואַ" איז ביי די אידען געוועזען דער גאָט פון ארץ ישראל און ניט מעהר. ווען אַ איד האָט פערלאָזען ארץ ישראל און האָט זיך בעזעצט אין אַנ'אַנדער לאַנד, האָט ער געדיענט אַנדערע געטער וואָס האָבען בעשיצט די אַנדערע לענדער. ווען ש א ו ל האָט פעריאָגט דוד'ן,

האט ד ו ד געשריבען, אז מען צווינגט איהם צו דינען אנדערע געטער" (מ. ב ע ר). מיט איין ווארט, די פערצייטיגע פעלקער האבען געגלויבט, אז אין הימעל געפינען זיך פיעל רעגירונגען, און די פראגע איז, ווי האט זיך ענטוויקעלט די אידעע פון בעזונדערע געטער־מלוכות מיט צענטראליזירטע רעגירונגען?—די אורזאכע דערפון איז געוועזען— די אויסבילדונג פון בעזונדערע פ ע ל ק ע ר און נ א צ י א נ ע ן.

די פערצייטיגע מענשהייט איז געווען איינגעטיילט אין בעזונדערע קליינינקע משפחות און שבטים, וואו די מיטגלידער זענען געווען צווישען זיך נאהענטע קרובים און פערבונדען איינער מיט דעם אנדערען דורך „אייגען בלוט". דיזע קליינינקע משפחות, סיי זיי האבען געפיהרט א וואנדער־לעבען, בעשעפטיגענדיג זיך מיט פאסטוכעריי סיי זיי זענען געזעסען אויף איין ארט, בעשעפטיגענדיג זיך מיט ערד־ארבייט, האבען געפיהרט א קאמוניסטישען געזעלשאפט־לעבען און זענען געווען פרעמד און אבגעזונדערט איינע פון די אנדערע. „דיזע ערד־ארבייטענדע געמיינדען—זאגט ק א ו ט ס ק י—אויך ווי יענע שבטים און משפחות, וועלכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט פאסטוכעריי, האבען געלעבט גאנץ זעלבסטשטענדיג און זענען געווען גאר אונאבהענגיג פון דער אויסענווייניגסטער וועלט. די געמיינדע פלעגט אליין פראדוצירען אלץ, אין וואס איהרע מיטגלידער פלעגען זיך נויטיגען. אט דעריבער איז יעדע געמיינדע געווען פאלקאם אבגעזונדערט פון אלע אנדערע. וועגען א געוויסע נאציאנאלע איינהייט, אפילו וועגען אן אלגעמיינע נאציאנאלע שפראך, האט דאמאלסט גאר קיין רייד ניט געקענט זיין. די עקאנאמישע איינגעשלאסענקייט און אבגעזונדערקייט האט מיטגעווירקט אין דער ריכטונג, אז ביי בעזונדערע משפחות און געמיינדען האבען זיך אויסגעבילדעט בעזונדערע פארמען פון שפראכליכע אויסדריקען און אפילו בעזונדערע שפראכען". די פערהעלטניסען פון דעם דאמאלסטדיגען לעבען זענען אלזא געווען אזוי: אין יעדער געמיינדע גופא זענען די מיטגלידער געווען איינער מיט דעם אנדערען קרובים, „אייגען־בלוט", און האבען געלעבט צווישען זיך קאמוניסטיש; אבער די בעציהונגען צווישען בעזונדערע געמיינדען זענען געוועזען אזוי, אז יעדע געמיינדע איז געווען פרעמד, אבגעזונדערט און אפטמאל העכסט פ ײ נ ד ל י ך צו אלע אנדערע. נאר אויף דערויף האט זיך די מענשליכע ענטוויקלונג ניט אבגעשטעלט, און ביסלעכווייז־ביסלעכווייז האבען זיך דיזע אבגעזונדערטע געמיינדען פעראייניגט אין פ ע ל ק ע ר און האבען אויסגעבילדעט גאנצע נאציאנאלע קערפערשאפטען.

די געזעלשאַפטליכע אומבייטונג האָט זיך אָנגעהויבען דורך די אויסבילדונג פון מעהר אָדער ווייניגער גרויסע מלוכות אונטער דער מאַכט און הערשונג פון שטרענג צענטראַליזירטע רעגירונגען.

אַזעלכע מלוכות האָבען זיך אויסגעבילדעט דורך צוויי הויפט־אורזאַכען; 1) דער קאַמפף געגען דעם אויסענווייניגסטען פיינד; עטליכע נאָהענטע ערד־אַרבייטענדע געמיינדעס זענען געצוואונגען צו פעראייניגען זיך אין איין פאָליטישען קערפער, כדי מיט די פעראייניגטע קרעפטען בעסער צו בעשיטצען זיך געגען דעם אַלגעמיינעם פיינד, און 2) דער קאַמפף געגען דער נאַטור: די ערשטע ערד־אַרבייטענדע געמיינדעס פלעגען זוכען צו בעזעטצען זיך אויף די ברעגען פון גרויסע טייכען, וואו די ערד איז מעהר פרוכטבאַר. אָבער כדי די ערד־אַרבייט זאָל געבען גוטע פרוכטען, פלעגט מען מוזען רעגולירען די געוויסערען (די פאַנאַנדערגיסונג פון די טייכען) און בויען ערד־וואַלען, קאַנאַלען א. ד. ג. דאָס אַלץ האָט געפאָדערט, אַז די אַרבייט זאָל פאָרקומען אין ברייטע געגענדען, זי זאָל זיין רעגולירט און שטרענג אָרגאַניזירט, און אויף דיזען גרונד איז אויסגעוואַקסען די נויטווענדיקייט פון אַ מלוכה מיט אַ צענטראַליזירטע רעגירונג.

די בעזונדערע געמיינדעס האָבען זיך אַלזאָ פעראייניגט אונטער דער מאַכט פון איין צענטראַלער רעגירונג. ווער איז אָבער געווען דער רעגירער? — „די רעגירונג פון די ערשט אויסגעבילדעטע מלוכות — זאָגט קאַוטסקי — איז געווען אין די הענד ניט פון איינצעלנע מענשען, נאָר אין די הענד פון אַ גאַנצע געמיינדע, וועלכע האָט זיך געפונען אין בעסערע בעדינגונגען און האָט געוועלטיגט איבער אַלע אַנדערע געמיינדעס". די מאַכט פון דער הערשענדער געמיינדע האָט אַלץ מעהר און מעהר געוואַקסען. „וואָס אָפטער עס פלעגען פאָרקומען מלחמות, וואָס שווערער עס פלעגען זיין די אַרבייט צו רעגולירען די געוויסערען פון טייך, אַלץ מעהר בעדייטונג און קראַפט האָט די הערשענדע געמיינדע געמוזט בעקומען איבער די איבריגע געמיינדעס. די צאָהל פון די אַרבייטער און פראָדוקטען, וואָס יעדע געמיינדע פלעגט מוזען צו שטעלען, האָט זיך ביסלעכווייז איינגעשטעלט און אַריין אין דער געוואָהנהייט, אַזוי אַז די געמיינדעס פלעגען מוזען צאָהלען די שטייערען אפילו אין דער צייט, ווען די אַרבייט אַרום דעם טייך אָדער די בעשיטצונג געגען דעם שונא איז שוין געווען ניט אַזוי נויטיג. אין דער זעלבער צייט האָט אַלץ מעהר געוואַקסען די צאָהל פון די געמיינדעס, ווייל די רעגולירונג פון די געוויסערען האָבען געמאַכט די ערד פיעל מעהר

פּרוכטבאַר, אויף אַזאַ אופן איז בּיסלעכווייז אויסגעקומען, אַז די צאָהלונגען פון די פעראייניגטע געמיינדעס האָבען געבראַכט פיעל איבעריגע אַרבייטס־קראַפט און פּראָדוקטען, וועלכע די צענטראַלע מאַכט, די רעגירונג, האָט געקענט אויסניצען פאַר זיך אַליין, פאַר איהרע אייגענע בעדערפנישען און אינטערעסען. דערפון האָט די הערשענדע געמיינדע זיך בּעפרייט פון אַרבּייט, און האָט אויסגעבילדעט אַ ן אַ ר י ס ט אָ ק ר אַ ט י ע, וועלכע איז בּעשטאַנען פון קריעגס־לייט, אַרחיטעקטאָרען און אַסטראָנאָמען".

אָבּער דערמיט אַליין וואָס אין לאַנד האָט זיך אויסגעבילדעט אַ צענטראַלע מלוכה, האָבּען זיך די בּעזונדערע געמיינדען נאָך ניט פעראייניגט אין איין נ אַ צ י אָ נ אַ ל ע ן ק ע ר פּ ע ר, ווייל זיי האָבּען מעהר ניט געוואוסט ווי פון צ אָ ה ל ע ן ש ט ײ ע ר ע ן דער הערשענדער געמיינדע, אָבער קיין נאָהענטער פערקעהר איז צווישען זיי ניט געוועזען און זיי זענען געבּליבען פרעמד איינע צו די אַנדערע. „די בעזונדערע קאָמוניסטישע ערד־אַרבּייטענדע געמיינדעס — זאָגט ווייטער קאַוטסקי — זענען געוועזען זעלבּסשטענדיג און יעדע בּעזונדער האָט געלעבּט פאַר זיך אַליין; די פאָרם פון זייער פּראָדוקציאָן איז אין דעם משך פון פיעלע יאָהר הונדערטען שטענדיג געבּליבען אַלץ די זעלבּיגע און דעריבּער האָבּען זיך אויך ניט אומגעביטען זייערע סאָציאַלע פערהעלטניסען... כדי צו בּעשאַפען אַ ווירקליכען נ אַ צ י אָ נ אַ ל ע ן לעבּען, איז געוועזען נויטיג צו צושטערען די עקאָנאָמישע אָבּגעזונדערקייט פון די געמיינדעס, אַזוי אַז די אָרגאַניזאַציע פון דער מלוכה זאָל ווערען איין געזעלשאַפטליכער קערפּער, וועלכער רעגולירט דעם גאַנצען עקאָנאָמישען לעבּען פון פאָלק. דאָס איז געשעהען, ווען די פּ ר אָ ד ו ק צ י אָ ן פ ו ן ס ח ו ר ו ת א ו ן ד ע ר ה אַ נ ד ע ל ב כ ל ל האָט ד ע ר ג ר י י כ ט אַ ה ו י כ ע מ ד ר ג ה, אַזוי ווי עס איז פאָרגעקומען אין די מזרח־לענדער פון אַלטערטום. דער האַנדעל האָט זיך דערהויפּט ענטוויקעלט אין די פונקטען, וואו עס האָט זיך געפונען די צ ע נ ט ר אַ ל ע ר ע ג י ר ו נ ג; דאָרט האָט זיך אויסגעבּילדעט אַ מאַרק פאַר די פּראָדוקטען פון די אָרטיגע בּעלי־מלאכות און פאַר די סחורות, וועלכע קומען פון ווייטע געגענדען". דער ענטוויקעלטער ה אַ נ ד ע ל און פערקעהר האָט אַלזאָ מיטגעווירקט פון איין זייט צו צובּרעכען די אָבּגעזונדערטקייט פון די בּעזונדערע געמיינדעס און צו פעראייניגען זיי אין איין געזעלשאַפטליכען קערפּער און פון דער אַנדער זייט צו פערשטאַרקען די מאַכט און בּעדייטונג פון דער הערשענדער געמיינדע, וועלכע איז געוואָרען דער מיטעלפּונקט פון דעם מאַטעריאַלען און גייסטיגען פאָלקס־לעבּען —

אט אויף דיזע גרונד האבען זיך אויסגעבילדעט בעזונדערע נאציאנען, און צוזאמען מיט דעם איז פארגעקומען א פערענדערונג אין די רעליגיעזע פארשטעלונגען פון די פאלקס-מאסען.

כל-זמן די בעזונדערע געמיינדעס האבען זיך נאך ניט פעראייניגט און צונויפגעגאסען אין איין נאציאנאלען קערפער, זענען נאך קיין שום פערענדערונגען אין די רעליגיעזע פארשטעלונגען ניט פארגעקומען. יעדע געמיינדע האט זיך געהאט איהרע געטער, צווישען וועלכע דער הויפט-גאט איז געוועזען א פרויענצימער אדער א מאנספערזאן, אלס די ערשטע מוטער אדער דער ערשטער פאטער פון דיזער משפחה. דער גאנצער נייעס וואס איז אריינגעטראגען געווארען אין דער רעליגיאן דורך די אויסבילדונג פון דער מלוכה איז בעשטאנען אין דעם, וואס דער הויפט-גאט פון דער הערשענדער געמיינדע האט זיך אנגעהויבען רעכענען אויך פאר דעם הויפט-גאט פון אלע פעראייניגטע געמיינדעס, פאר זייער הערשער און בעשיטצער. דיזע פארם פון דער רעליגיאן האט זיך געהאלטען זעהר א לאנגע צייט, ווייל די בעזונדערע געמיינדעס, האטש זיי זענען געוועזען פאליטיש פעראייניגט אין איין מלוכה, זענען זיי דאך הונדערטער יאהרען נאכאנאנד געבליבען עקאנאמיש זעלבסטשטענדיג און אבגעזונדערט.

אבער מיט דער ענטוויקלונג פון האנדעל און פערקעהר האבען זיך די פערהעלטניסען צווישען בעזונדערע געמיינדעס שארף אומגעביטען. יעדע געמיינדע בעזונדער האט אנגעווארען איהר זעלבסטשטענדיגקייט און האט אויפגעהערט צו עקסיסטירען אלס א בעזונדערע קהילה. אלע געמיינדעס האבען זיך צונויפגעשמאלצען אין איין נאציאן אונטער דער מאטעריאלישער און מאראלישער ווירקונג פון דער אריסטאקראטיע, ד. ה. פון דער געוועזענער הערשענדער געמיינדע. דאס זעלבע איז אויך פארגעקומען מיט בעזונדערע געטער פון די געמיינדעס, זיי האבען זיך אויסגעמישט אין איין מחנה פון רוחות און גייסטער אונטער דער מאכט און הערשאפט פונ'ם הויפט-גאט פון דער הערשענדער געמיינדע. און אזוי ווי די ענטוויקלונג פון די אמאליגע צענטראליזירטע מלוכות איז געגאנגען צו א דעספאטישער זעלבסטהערשונג, דורך וועלכע אלע אונטערטהאנער ווערען איינפאכע קנעכט פון דעם קעניג — אזוי איז אויך געגאנגען די ענטוויקלונג פון דער געטער-געזעלשאפט צו א דעספאטישער זעלבסט הערשונג: דער הויפט-גאט איז אלץ מעהר געווארען דער איינציגער דעספאטישער רעגירער, דער איינציגער „אלמעכטיגער גאט", און אלע אנדערע געטער זענען אלץ נידעריגער אראב ביז דער מדרגה פון איינפאכע מלאכים און שדים, וועלכע זענען

מעהר ניט ווי „גאָט׳ס“ קנעכט און משרתים. אָט מיט דיזען גאַנג האָבען זיך אין הימעל אויסגעבילדעט פערשידענע מלוכות מיט בעזונדערע זעלבסט-הערשענדע אָדער קאָנסטיטוציאָנעלע רעגירונגען. דאָ הערשט „יעהאָוואַ“, דאָרטען „בעל“, אין איין אָרט „צעאוס“ און אין אַנדערען „יופיטער“. יעדעס פאָלק פון אַלטערטהום האָט פעסט געגלויבט, אַז עס עקסיסטירען די אַלע געטער פון אַלע אַנדערע פעלקער פונקט אַזוי ווי זיינע אייגענע געטער, נאָר מיט דעם אונטערשייד, וואָס זיין אייגענער גאָט איז געוועהנליך שטאַרקער, קליגער און בעסער איידער די געטער פון אַנדערע פעלקער...

איצט וועלען מיר געהן נאָך ווייטער אין דער היסטאָריע און קומען צום ענדע פון אַלטערטהום, אין דער צייט ווען עס האָט זיך אָנגעהויבען פערשפרייטען דער „מאָנאָטעאיסטישער“ גלויבען, און מיר וועלען זעהען ווי אַזוי עס האָט זיך אין הימעל אויסגעבילדעט פון פ י ע ל ע געטער-מלוכות א י י ן מלוכה מיט איין צענטראַלע רעגירונג אונטער די הערשאַפט פון איין „אַלמעכטיגען“ גאָט.

די בעציהונגען צווישען די בעזונדערע נאַציאָנען אין דעם משך פון פיעלע יאָהר-הונדערטען, זינד זיי האָבען זיך אויסגעבילדעט, זענען געבליבען די זעלביגע, ווי די בעציהונגען צווישען בעזונדערע געמיינדעס אין די פאַרצייטיגע דורות, ד. ה. יעדע נאַציאָן איז זיך געבליבען אַ בעזונדערע עקאָנאָמישע און פּאָליטישע קערפערשאַפט און איז געווען פרעמד און אָבגעזונדערט פון אַלע איבריגע נאַציאָנען. דער האַנדעל און די פערקעהרס-מיטלען זענען נאָך געווען זעהר ווייניג ענטוויקעלט און דעריבער זענען די פערהעלטניסען צווישען בעזונדערע נאַציאָנען געווען מעהר פ יי נ ד ל י ך איידער פריינדליך, און מלחמות צווישען זיי פלעגען קיינמאָל ניט אויפהערען. נאָר צום ענדע פון אַלטערטהום האָבען זיך דיזע פערהעלטניסע שאַרף אומגעביטען — און דאָס איז פאָרגעקומען אונטער דער מאַכט און ווירקונג פון דער ר ו י מ י ש ע ר מלוכה. דיזע מלוכה איז אין יענער צייט געווען אַזוי גרויס, אַז זי האָט אַרומגענומען כמעט די גאַנצע דאַמאָלסט בעקאַנטע וועלט; עס איז אין יענער צייט כמעט ניט געווען ניט איין לאַנד, וואָס זאָל זיך ניט רעכענען פאַר אַ פּראָווינץ פון דעם גרויסען ר ו י ם און ניט איין פאָלק, וואו די מענשען זאָלען ניט זיין פערדעכענט פאַר קנעכט און אונטערטהאַנער פון דעם אַלמעכטיגען רוימישען קיסר. דאָס איז פון איין זייט; אָבער פון דער אַנדער זייט האָט די דאַמאָלסדיגע רוימישע מלוכה געפיהרט אַ זעלטענע פּאָליטיק צו פ ע ר א י י נ י ג ע ן און פערבינדען

אלע פערשידענע פעלקער און די אבגעזונדערטע נאציאנען, און דאס האט איהר געלונגען אויסצופיהרען אויף דעם בעסטען אופן.

דעללינגער („היידענטהום און יודענטהום") זאגט וועגען דער קולטורעלער ראליע פון דער רוימישער מלוכה פאלגענדעס:

„די פאליטיק פון די רוימישע קסרים צו צוברעכען די נאציאנען, וועניגסטענס אבצושוואכען דעם אונטערשיעד צווישען זיי, האט געהאט דעם גרעסטען ערפאלג. ווי אין די מזרח־לענדער אזוי אויך אין די מעריב־לענדער איז פערשוואונדען די קראפט פון אבגעזונדערטקייט, וועלכע האט ביז איצט געהאלטען פערשידענע פעלקער אין פיינדליכע בעציהונגען איינע צו די אנדערע. נאר צוויי פעלקער האבען זיך געשטעלט געגען דיזען פראצעס פון אסימיליאציע — די אידען און עגיפטער". „אבער אויך דארטען האט געהערשט דער „העלעניזם", ד. ה. די גריכישע שפראך מיט דער גריכישער קולטור, וועלכע איז צו יענער צייט געווען פעסט פערבונדען מיט דער רוימישער קולטור און אין געוויסע הינזיכטען זענען דיזע ביידע קולטורען געווען אפילו צוזאמענגעגאסען און צונויפגעשמאלצען".

„רוים — זאגט ווייטער דעללינגער — האט געהערשט אינעווייניג אין זיין אונגעהויער ברייטער מלוכה ניט מיט דעם ארט און מיטלען פון א מיליטערישען אדער ביוראקראטישען דעספאטיזם, וועלכער איז שטענדיג אונגלויביג, קוקט אויף אלץ מיט א חשד און זעהט אריינצושטעקען זיין נאז אין יעדען ווינקעלע, אין יעדער זייט פון לעבען. זיין הויפט היל, זיינע לעגיאנען האבען זיך דער עיקר געפונען ארום די גרענעצען צו בעשיצען דאס לאנד פון דעם אויסענוועניגסטען פיינד, אבער גופא אין לאנד האט זיך געפונען גאנץ ווייניג מיליטער. אין גאנץ גאלליען (די היינטיגע פראנקרייך) האבען זיך געפונען מעהר ניט ווי 1200 רוימישע סאלדאטען, אין גאנץ קליין־אזיען האט זיך ניט געפונען איין רוימישער סאלדאט, און אין די גרויסע שטעדט איבערהויפט האט זיך ערגעץ ניט געפונען קיין שום רוימישע היל. אט דעריבער זענען טאקי געווען גערעכט די שריפטשטעלער פון יענע צייטען, וועלכע האבען מיט שטאלץ גערעדט וועגען דעם „גרויסען רוימישען פרידען" און בעזונגען די רוימישע רעגירונג אלס די בעשיטצערין פון דער „וועלט־רוה", ווייל אין יענער צייט האט טאקי געהערשט א'ן אלגעמיינע רוה און פרידען, וועלכער האט בעזיכערט א פרידליכען און פריינדליכען פערקעהר צווישען פערשידענסטע פעלקער און ווייטסטע געגענדען פון דיזער אונגעהויער ברייטער מלוכה. די רעגירונג איז אין די פריהערדיגע צייטען געווען געצוואונגען צו

בויען גוטע וועגען און שאסען צוליעב איהר מיליטער, און איצט האבען דיזע וועגען געדיענט פאר דעם גיכסטען און זיכערסטען פערקעהר צווישען פערשיעדענע נאציאנען".

דיזע נייע בעציהונגען צווישען די פעלקער, דער אינטערנאציאנאליזם, וועלכער האט זיך צו יענער צייט ענטוויקעלט, האט זיך געמוזט אבשפיגלען אין די רעליגיעזע אידעען און פארשטעלונגען פון דער מענשהייט, און ער האט זיך נאטירליך אבגעשפיגעלט אין דער זעלביגער פארם, אין וועלכער עס האבען זיך געפונען די דאמאלסדיגע געזעלשאפטליכע פערהעלטניסען, ד. ה. אין דער פארם פון דער רוימישער מלוכה. אנשטאט פיעלע מלוכות, האט זיך אין הימעל אויסגעבילדעט איין אלגעמיינע שטרענג צענטראליזירטע מלוכה, אונטער דער זעלבסטהערשענדער רעגירונג פון איין גאט, וועלכער האט פערניכטעט אלע הימלישע קעניגען און איז געווארען דער „איינציגער" הערשער אין גאנצען הימעל איבער אלע מיליאנען און מיליארדען מלאכים, רוחות און שדים, מיט זיין „פמליא של מעלה", מיט זיין „כסא הכבוד", מיט איין ווארט, פונקט ווי נעראן, קאליגולא און אלע אנדערע רוימישע קיסרים.

אט אין דעם בעשטעהט די ענטוויקלונג פון די רעליגיעזע אידעען און פארשטעלונגען ביי די פאלקס־מאסען, און אז אזא ערקלערונג שטימט זיך איין מיט אלע היסטארישע פאקטען פון דער רעליגיאן, קען זיך יעדערער לייכט איבערצייגען, לייענענדיג די קולטור־געשיכטע פון יעדען פאלק. די רעליגיאן בעשטעהט אלזא אין דעם גלויבען אין רוחות און גייסטער, און איהר ענטוויקלונג קאראקטעריזירט זיך מיט די אומבייטונגען, וועלכע זענען פארגעקומען אין די פערהעלטניסען צווישען דיזע רוחות און גייסטער. — אבער קען מען דען זאגען, אז די רעליגיאן בעשטעהט נאר פון דעם, און מעהר האט זי אין זיך גאר נישט?

די רעליגיאן, וועלכע איז געשילדערט אויף אזא ארט, ווייזט אויס זעהר טרוקען, איינפאך און הארט; ניטא קיין פאעזיע, ניטא קיין פאנטאזיע, ניטא קיין טיעפע אידעען און הויכע פארשטעלונגען, — אבער צו איז ריכטיג אזוי? וועניג האבען מיר פאקטען אין דער היסטאריע, וואו די רעליגיאן דערהויבט דעם מענשען, גיסט אן זיין הארץ מיט הייסע געפיהלען און דערווארעמט איהם מיט א טיעפע, ריינע ליעבע צו גאט, צו דער נאטור און דער מענשהייט? וואו איז יענע טיעפע

רעליגיעזע התלהבות, וועלכע ערפילט דעם גלויביגען מענשען און מאכט איהם גאנץ אפט אזוי מוטהיג און העלדיש, אז ער איז שטענדיג גרייט מקריב צו זיין זיין לעבען פאר דער הייליגער אידעע, צו וועלכער ער איז צוגעבונדען מיט דער גאנצער לייב און לעבען? וואו זענען די אידישע נביאים — יענע זעלטענע העלדען, וועלכע די מענשליכע היסטאריע האט אפשר איין מאל געזעהען — וואס האבען מיט דעם גרעסטען מוטה געקעמפפט פאר אמת און גערעכטיגקייט אין דעם נאמען פון רעליגיאן? וואו זענען די טיעפע פילאזאפישע און מאראלישע לעהרען פון „בודא” און „זאראטוסטרא”? וואו איז יענע טיעפע, ריינע און אמת'ע גאטס־פארכטיגקייט, וועלכע האט בעגייסטערט די מענשהייט אין דער צייט פון מיטעלאלטער און איז געווען דער איינציגער קוואל פאר די געניאלע שאפונג פון די דאמאלסדיגע דענקער און קינסטלער? וואו זענען די אלע זעלטענסטע געביידען, קינסטליכע בילדער און טיעפסטע פאעטישע ווערק, וועלכע זענען בעשאפען געווארען אין דעם נאמען פון גאט, צוליעב דער רעליגיאן? — קען מען דען זאגען, אז דיזע אלע ערהאבענסטע אידעען האבען זיך גענומען פון דעם גלויבען אין גייסטער און רוהות און פון דעם שרעק פאר זיי? קען מען דען זאגען, אז איהר ענטוויקלונג האראקטעריזירט זיך נאר מיט די אומבייטונגען און פערהעלטניסען צווישען זיי? — ניין, די רעליגיאן דארף זיין עפעס א העכערע אידעע און א טיעפערער געפיהל, און איהר ענטוויקלונג דארף זיך האראקטעריזירען מיט אנדערע אייגענשאפטען!

אזעלכע טענות האבען א ריכטיגען גרונד, ווייל די היסטארישע פאקטען פון רעליגיעזען לעבען פון דער מענשהייט בעווייזען, אז זיי זענען ווירקליך גערעכט. ווי זשע ערקלערט זיך דיזער ווידערשפרוך? — דער תירוץ איז, אז מיר דארפען איצט איבערקעהרען די רעליגיאן אויף דער אנדערער זייט, ד. ה. מיר דארפען זי איצט נעהמען אזוי, ווי זי האט זיך אבגעשפיגעלט אין די אידעען פון די אויבערשטע שיכטען פון דער מענשהייט, פון דער דענקענדער אינטעליגענץ, און דא, פערשטעהט זיך, בעקומט די רעליגיאן גאר אין אנדער פארם און ענטוויקעלט זיך מיט אין אנדער גאנג.

מאקס מיללער האט געגעבען איינע פון די גלענצענדסטע טעאריעס, וועגען דער ענטוויקלונג פון רעליגיאן פון דיזער ארט. מיר וועלען זיך אויף דיזער טעאריע אבשטעלען, געדענקענדיג נאר, אז דארט וואו מ. מיללער ברויכט דאס ווארט „רעליגיאן” בכלל און

„מענשהייט“ בכלל, דארפען מיר אונטער דעם פארשטעהן די רעליגיאָן פון די אויבערשטע שיכטען, פון דער מענשליכער אינטעליגענץ.

.III

רעליגיאָן און פּאָעזיע.

דער געניאַלער שפּראַכפאָרשער מאַקס מיללער, וועלכער האָט שטודירט פערשיעדענע רעליגיאָנען אויף ווי פיעל זיי זענען פאַרצייכענט אין די „היילינע ביכער“ און אויף ווי פיעל זיי שפּיגלען זיך אָב אין די פּאָעטישע און פילאָזאָפישע ווערק פון די אַמאָלינע און היינטיגע פעלקער, איז נאַטירליך געקומען צו אַ'ן אַנדער שלוס וועגען דעם אינהאַלט און ענטוויקלונגס־גאַנג פון דער רעליגיאָן. פון די אויספיהרונגען, וועלכע ער מאַכט, קומט אויס, אַז דער עיקר פון רעליגיאָן בעשטעהט ניט אין דעם גלויבען אין געטער און אין דעם שרעק פאַר זיי; פאַרקעהרט, „רעליגיאָן“ און „גאָט“ זענען ניט נאָר צוויי בעזונדערע זאַכען, נאָר די רעליגיאָן האָט שוין לאַנג עקסיסטירט איידער אויף דער וועלט האָבען זיך געפונען נאָך וועלכע עס איז געטער. די רעליגיאָן אין אַלע איהרע פאָרמען איז דערהויפּט אַ טיעפער פּאָעטישער געפיהל, וועלכער נעהמט זיך פון די עסטעטישע (שענקייט) און גייסטיגע בעדערפנישען, וואָס ליגען אין מענשענס נאַטור. אין יעדעס מענשליכעס האַרץ — זאָגט מ. מיללער — ליגט איינגעגראָבען אַ טיעפער געפיהל, וועלכען מען קען אָנרופען שוואַכקייט, אָבהענגיגקייט, אונבעפרידיגטקייט אָדער מיט אַ וועלכען עס איז אַנדער נאָמען, און ער דריקט זיך אויס ביי איהם אין אַ מין פערלאַנג נאָך אַ פאָטער, נאָך אַ פריינד און פיהרער, אָדער אין אַ מין הערצליכער צוגעבונדענקייט צו אַ מענשען, צו דער מענשהייט אָדער צו דאָס, וואָס איז נאָך העכער איידער די מענשהייט אַליין. אין די קינדער־יאָהרען פון דער מענשהייט האָט זיך דיזער געפיהל אויסגעדריקט אין אַ קינדישע פאָרם. ווען די מענשהייט איז שוין געוועזען אין מענשליכען עלטער, האָט ער זיך אויסגעדריקט אויף אַ מענשליכען אופן — און בכלל קען מען איהם כאַראַקטעריזירען אַלס דעם בעגריף און שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט“. אָט דאָס איז רעליגיאָן אין ריכטיגען זינען און זי איז געמיינזאַם אַלע מענשען, סיי דער מענש האָט אַ בעשטימטע פאָרשטעלונג וועגען „גאָט“ אָדער „געטער“, סיי קיין געטער עקסיסטירען פאַר איהם

ניט. דער נאמען „גאט" אדער „געטער" איז מעהר ניט ווי א אויסענוועניגסטער אויסדרוק פון דעם אינוועניגסטען רעליגיעזען געפיהל, מעהר ניט ווי א מאנטעל, אין וועלכען די שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט וויקעלט זיך איין".

דיזער געפיהל, דיזע שטרעבונג — זאגט מאקס מילער — איז ניט קיין מעטאפיזישע זאך; די אונענדליכקייט — דאס איז א רעאלער בעגריף און ער נעהמט זיך פון דעם זעלבען גרונט, פון וועלכען עס נעהמען זיך אלע מענשליכע בעגריפען און געפיהלען, ד. ה., פון דער אויסענוועניגסטער וועלט דורך אונזערע פינף חושים. אמת, דורך אונזערע חושים בעגרייפען מיר שטענדיג זאכען, וועלכע זענען „ענדליך", ד. ה., וועלכע האבען אנ'אנהויב און א סוף — אבער דורך דאס ענדליכע, וועלכע מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים, פיהלען מיר שטענדיג דאס אונענדליכע. ווען מיר קוקען אין דער ווייטען און אונזער אויג נעהמט ארום דעם ווייטסטען גרענעץ, דאן איז דיזער גרענעץ, וואס בעשטימט פון איין זייט דאס ענדליכע, פון דער אנדערער זייט אבער אפען פאר דאס, וואס פאר דעם אויג איז אונענדליך. „דער מענש — זאגט מילער — זעהט, אבער ער זעהט שטענדיג נאר ביז א געוויסען פונקט, און דארט, וואו זיין זעה־קראפט געהט ניט ווייטער און ברעכט זיך איבער, הייבט ער אן צו פיהלען, ער מעג דאס וועלען אדער ניט, דעם דרוק פון דער אונענדליכקייט. דורך דעם ווערט ביי איהם געבוירען א שטרעבונג צו בעפרייען זיך פון דיזען דרוק, אבטרייסלען איהם פון זיך, דורכברעכען דעם גרענעץ און אריינדרינגען ווייט—ווייט אין דער טיעפער אונענדליכקייט. און אט דיזעס שטרעבען צו בעגרייפען דאס אונבעגרייפליכע און צו זעהען דאס אונזיכטבארע — אט דאס איז דער טיעפסטער גרונד פון יעדער רעליגיאן".

דער אינהאלט פון רעליגיאן איז אלזא דער געפיהל פון אונענדליכקייט און די שטרעבונג צו איהר. אבער דיזער געפיהל, דיזע שטרעבונג צו בעגרייפען דאס אונבעגרייפליכע און צו זעהען דאס אונזיכטבארע, קען ניט בלייבען אינעווייניג, אין דעם מענשען, טיעף פערגראבען ביי איהם אין הארץ, נאר ער מוז זיך ארויסווייזען ד. ה. ער מוז זיך אין עפעס אויסדריקען.

עס פערשטעהט זיך, אז דיזער געפיהל קען זיך אויסדריקען אויף פערשידענע אופנים. „די טיעפע ענטציקונג, מיט וועלכער דער פאלינעזישער שיפער קוקט אויף דעם אונענדליכען ברויזען פון ים, דאס פרייד־געשריי, מיט וועלכען דערארישער

פֿאַקטוך בעגריסט דעם אָנהויב פֿון פֿריה־מאָרגען, די אָטעמלאָזע שטילקייט פֿון איינזאַמע וואַנדערער אין מדבר ביים לעצטען, שיידענדען שטראַהל פֿון דער זון, ווען ער פֿערשליסט זיינע מידע אויגען אין טיפֿען הימעל און טראָגט אַריבער זיינע טרוימענדע געדאַנקען אין ווייטען היים — דאָס אַלץ זענען פֿערשידענע פֿאָרמען, אין וועלכע עס דריקט זיך אויס איינער און דער זעלבער געפֿיהל, דאָס אַלץ זענען פֿערשידענע נגונים, וועלכע עס שפּיעלט איינע און די זעלבע סטרונע".

נאָר פֿאַר דעם מענשען איז נאָך וועניג, וואָס ער פֿיהלט אין זיך דעם דרוק פֿון דער אונענדליכקייט און וואָס ער ווייזט אַרויס דיזען געפֿיהל אויף פֿערשידענע אופֿנים. דער מענש מוז זיך פֿאָרשטעלען צו וואָס ער שטרעבט, וועלכע זאַך ציהט איהם צו זיך און ווי רופֿט זיך דיזע זאַך, — און אַט דיזעס שטרעבען, דיזער פֿערלאַנג פֿאָרצושטעלען זיך דיזע זאַך און אָנרופֿען דאָס מיט אַ בעשטימטען נאָמען — אַט דאָס האָט געצוואונגען די מענשהייט צו בעשאַפֿען זיך געטער. דער אינהאַלט פֿון רעליגיאָן, דער געפֿיהל פֿון אונענדליכקייט, איז אומעטום איינס און דער זעלבער, אָבער די געטער זענען גאַנץ פֿערשידענע, ווייל יעדעס פֿאָלק האָט זיך אויסגעדריקט דיזען געפֿיהל און פֿאָרגעשטעלט זיך דיזע זאַך אויף זיין אַרט און נאָך דעם צושטאַנד פֿון זיין ענטוויקלונג. „די רעליגיאָן — זאָגט ווייטער מ. מילער — ליגט אין דער לופֿט, און יעדערער אָטעמט פֿון איהר אַריין אַזוי פֿיעל, ווי פֿיעל ער בעדאַרף צו זיין לעבען. אַלע פֿעלקער זענען געגאַנגען מיט זייערע איינענע וועגען איבערן מדבר, זוכענדיג דאָס אונענדליכע. פֿאַר געוויסע פֿעלקער בעווייזט עס זיך אין די ערשיינונגען פֿון דער נאַטור; ביי אַנדערע, פֿערקעהרט, לאָזט עס זיך הערען נאָר אין טיעפֿסטען גרונט פֿון מענשליכען האַרץ".

ווי אַזוי האָט די מענשהייט בעשאַפֿען איהרע געטער?

די רעליגיאָן פֿון די פּאַרצייטיגע פֿעלקער רופֿט אָן מ. מילער מיט דעם נאָמען „נאַטור־רעליגיאָנען", ווייל די געטער, וועלכע די פֿערצייטיגע מענשהייט האָט זיך בעשאַפֿען זענען געווען — זאַכען (פֿערדמעטען) און ערשיינונגען פֿון דער נאַטור. דער הימעל, די זון, די לבנה, ימים און טייכען, בערג און טהאָלען — דאָס אַלץ זענען געוועזען געטער אין די אויגען פֿון פֿערצייטיגע מענשען. אָבער

פֿאַר וואָס האָט די מענשהייט פֿערגעטערט אַזעלכע זאַכען און ער־שיינונגען?

מ. מילער ענטפֿערט אויף דערויף אַזוי: די מענשהייט האָט שטענדיג געשטרעבט נאָר צו דער אונענדליכקייט און דאָס איז געווען איהר אמת'ער גאָט, נאָר אין איהר שטרעבונג צו בעגרייפֿען, אויסצודריקען איהר אמת'ן רעליגיעזען געפֿיהל, האָט זי אין די פֿערצייטיגע דורות געמוזט אָנהייבען צו פֿערגע־טערן די ערשיינונגען פֿון דער נאַטור, און שולדיג איז דערינען געווען — די פֿערצייטיגע שפּראַך.

די שפּראַך — ווי יעדען איז בעקאַנט — שפּיעלט די גרעסטע ראָליע אין דער ענטוויקלונג פֿון דער מענשהייט און זי איז ניט נאָר דער מיטעל, מיט וועלכען דער מענש דריקט אויס זיין געדאַנק, נאָר זי איז שטענדיג פֿעסט פֿערבונדען מיט איהם. געדאַנק און שפּראַך קען מען קיין מאָל ניט פֿונאַנדערטיילען: דער געדאַנק איז דער אינעווענינסטער אינהאַלט פֿון שפּראַך און די שפּראַך איז די אויסענווענינסטע פֿאָרם פֿון געדאַנק, און דעריבער ווען מיר דענקען וועגען אַ געוויסער זאַך, קענען מיר דיזע זאַך ניט פֿאָרשטע־לען זיך אָהן איהר נאָמען, ד. ה., אָהן אַ וואָרט, וועלכער זאָל דיזע זאַך בעצייכנען.. אָבער ניט אַלע מאָל איז די פֿאָרם פּונקט צוגעפּאַסט צום אינהאַלט, גאַנץ אָפֿט טרעפֿט, אַז די פֿאָרם איז ניט אַזוי ווי דער אינהאַלט פֿאָדערט, און דאָס זעלבע איז אויך מיט דער שפּראַך. עס טרעפֿט גאַנץ אָפֿט, אַז דאָס וואָרט בעצייכענט ניט פּינקטליך דעם געדאַנק, וועלכען מיר האָבען אין זינען, און דאַן, זאָגט מען, דאַרף מען פֿערשטעהן דאָס וואָרט ניט בוכשטעבליך. און אָט דורך דעם, וואָס די פֿערצייטיגע שפּראַך האָט ניט געקענט בעצייכענען פּינקטליך דעם געדאַנק, וואָס מען האָט געהאַט אין זינען, האָבען די פֿערצייטיגע מענשען אָנגעהויבען צו פֿערגעטערן אָנשטאָט די אונענדליכקייט — די זאַכען און ערשיינונגען פֿון דער נאַטור.

די שפּראַך אין די פֿערצייטיגע דורות איז ניט געווען אַזוי ווייט ענטוויקעלט, ווי די שפּראַך פֿון אַ היינטיגען מענשען, און אי־בערהויפּט צייכענט זיך אויס די פֿערצייטיגע שפּראַך דערמיט, וואָס קיין „אַבּסטראַקטע נעמען", וועלכע זאָלען בעצייכנען ניט קיין קאָנ־קרעטע זאַכען און טהעטיגקייטען, נאָר הוילע „אַבּסטראַקטע בעגרי־

פען״*), האָט זי ניט געהאַט. דעריבער האָט דער פערצייטיגער מענש געקענט בעצייכענען יעדען ׳אַבסטראַקטען בעגריף״ נאָר מיט דעם נאָמען פון אַ געוויסער גרייפבאַרער זאַך; צום בײַשפּיעל, דעם בעגריף „היה״**) האָט ער געקענט בעצייכנען מיט דעם נאָמען הונד, לייב, וואָלף; דעם בעגריף „פייגעל״ האָט ער געקענט בעצייכענען מיט דעם נאָמען הון, גאַנז, ענדיק א. ז. וו.

איצט איז שוין לייכט צו פערשטעהען פאַר וואָס און ווי אַזוי מען האָט אין די פאַרצײַטיגע דורות פערגעטערט די זאַכען און די ערשיינונגען פון דער נאַטור.

דער דרוק פון דעם אונענדליכען האָט נאַטירליך בעשאַפען בײַם מענשען אַ געפיהל און בעגריף פון דער אונענדליכקייט, אָבער דיזער בעגריף האָט געקענט זײַן נאָר אַנ׳אַבסטראַק-

*) אלע זאכען, וועלכע דער מענש קען זיך פארשטעלען אין זיין געדאנק און בעצייכענען מיט א נאמען, טיילען זיך איין דער עיקר אין צוויי טיילען: 1) קאנקרעטע זאכען און 2) אבסטראקטע זאכען. קאנקרעטע זאכען געפינען זיך בעזונדער אין דער נאטור, און דער מענש קען יעדע זאך באזונדער זעהן, הערען, שמעקען, אנטאפען, מיט איין ווארט, ער קען זיי דערקענען מיט זיינע פינף חושים. פאראן אבער אזעלכע זאכען, וועלכע זענען באזונדער אין דער נאטור ניטא, און וועלכע דער מענש קען זיך דענקען נאר אלס א בעגריף אבער ניט אלס א זאך. למשל, ווייסקייט, שיינקייט, חכמה, א אומבײַטונג, אנ׳איבערגאנג א. ז. וו. זענען באזונדער אין דער נאטור ניטא; עס קען זיין נאר א זאך, וועלכע איז ווייס, א זאך וועלכע איז שעהן, א זאך וועלכע בייט זיך אום: אבער „ווייסקייט״ אהן דער זאך, וועלכע איז ווייס, א „אומבײַטונג״ אהן דער זאך, וועלכע בייט זיך אום, קען מען באזונדער אין דער נאטור ניט זעהען, אזוי ווי מען זעהט למשל, א טיש, א הונד, א רעגען. דאס אלץ זענען „אבסטראקטע בעגריפען״, ד. ה. מעהר ניט ווי הוילע פארשטעלונגען פון מענשען, — און די ווערטער, וועלכע בעצייכנען אזעלכע אבסטראקטע בעגריפען, רופען זיך „אבסטראקטע נעמען״.

**) דער בעגריף „חיה״ איז אויך אנ׳„אבסטראקטער בעגריף״. אין דער נאטור איז קיין בעזונדערע „חיה״ ניטא, נאר עס איז דא א לייב, א בער, א הונד, א טיגער, א וואלף, א פוקס א. ז. וו. פארקעהרט, ביי אונז אין קאפ, אין אונזער פארשטאנד, קען יא עקזיסטירען א „חיה״ אלס א בעזונדער זאך, מיר קענען זיך לייכט דענקען א פיערפיסיגע „חיה״ וואס זאל אין דער זעלבער צייט ניט זיין ניט קיין לייב, ניט קיין בער, ניט קיין הונד, נאר בלאט אזוי א „חיה״, אהן א בעשטימטע פארם. עס פערשטעהט זיך, אז דאס איז שוין אנ׳אבסטראקטער בעגריף. די זעלביגע זאך איז אויך מיט דעם אבסטראקטען בעגריף „פייגעל״ און די ווירקליכע זאכען—הון, גאנז, ענדיק א. ז. וו.

טער, ווייל דער מענש שטרעבט צו דער אונענדליכקייט, אָבער ער קען זי ניט בעגרייפען מיט זיינע חושים. קיין „אַבסטראַקטע נעמען" איז אין דער פערצייטיגער שפּראַך ניט געווען, און ווען דער מענש האָט געדאַרפט אויסדריקען זיין רעליגיעזען געפיהל, ד. ה. אָנרופען מיט אַ געוויסען נאָמען די אונענדליכקייט, צו וועלכער ער האָט געשטרעבט, האָט ער קיין אַנדער נאָמען איהר ניט געקענט געבען ווי דעם נאָמען פון אַ געוויסע קאָנקרעטע זאַך, פון אַ זאַך (פּרעדמעט), וועלכע מען קען זעהען, הערען א. ז. וו. אָט דעריבער האָט דער פערצייטיגער מענש אָנגערופען די אונענדליכקייט, וועלכע ער האָט געפיהלט און צו וועלכע ער האָט געשטרעבט, דאָס מיט דעם נאָמען „הימעל", דאָס מיט דעם נאָמען „זון", לבנה, שטערען א. ד. ג. מיט איין וואָרט, מיט דעם נאָמען פון אַזעלכע זאַכען, וועלכע האָבען מיט זייער פּראַכטיגען און גלענצענדען אויסזעהען דערמאָנט אָן דער אונענדליכקייט. דער פערצייטיגער מענש האָט פערגעטערט די ערשיינונגען פון דער נאַטור, אָבער אין עצם האָט ער געמיינט ניט זיי; בוקענדיג זיך צו דער זון, קניענדיג זיך פאַר דעם מאָרגענשטערן און ווענדענדיג זיך מיט לויב־געזאַנגען צום הימעל, האָט ער אָבער שטענדיג געמיינט ניט זיי גופא, נאָר די אונענדליכקייט, וועלכע ער האָט שטענדיג געשפּירט אָדער אין זיי אָדער אַהינטער זיי. „דער שפּראַך־גייסט, זאָגט מ. מיללער, האָט געגלויבט, האָטש אויף איין אויגענבליק, אַז דאָס, וואָס זיין האַרץ האָט געזוכט, האָט ער געפונען אין בילד פון הימעל. אָבער צו האָט זיך דערמיט דער שפּראַך־גייסט בעפרידיגט? צו איז די זאַך — הימעל געווען ווירקליך דאָס, נאָך וואָס ער האָט געבענקט, ווירקליך דאָס, וואָס מיר רופען אָן „געטליכקייט"? געוויס ניט. גלייך ווי דער נאָמען („הימעל") איז אויסגעשפּראָכען געוואָרען, האָט מען שוין געפיהלט, ווענינגסטענס האָבען געפיהלט די, וועלכע קענען ניט נאָר רעדען, נאָר וועלכע דענקען אויך דערביי, אַז דאָס וואָס האָט זיך פריהער אויסגעוויזען ווי אַ גליקליכער איינפאַל, איז מעהר ניט געווען ווי אַ יאָמערליכער דורכפאַל". אָט דעריבער האָט די פערצייטיגע מענשהייט פערגעטערט דאָ איין זאַך, דאָ איין אַנדערע, היינט ווענדט זיך דער מענש פון אַלטערטהום מיט זיינע תּפלות און שירים צו איין ערשיינונג, אויף מאָרגען ווענדט ער זיך שוין צו אַן־אַנדערער, און דאָס איז דער האַראַקטעריסטישער צייכען פון די „נאַטור־רעליגיאָנען".

אין דער צייט ווען עס האָבען געהערשט די „נאַטור־רעליגיאָנען" האָבען עקזיסטירט צווייערליי נאַטהייטען: „האַלבע געטער" און

„פאלקאמענע געטער".—אלע זאכען, וועלכע דער מענש בעגעגענט אין דער נאטור, קענען זיין אייגענטליך אין דריי טיילען: 1) גרייפבארע זאכען: ביינער, שטיינער, שטיקלעך האלץ און בכלל זאכען, וועלכע דער מענש קען ארומנעהמען מיט זיינע הענד; 2) האלב-גרייפבארע זאכען: בערג, פעלזען, טייכען — בכלל זאכען, וועלכע דער מענש קען מיט זיינע הענד ניט ארומנעהמען, און 3) אונגרייפבארע זאכען: דער הימעל, די ערד, די זון, דער מארגענשטערן—זאכען, וועלכע דער מענש קען נאר ארומנעהמען מיט זיינע אויג אבער ניט מיט די הענד. וועלכע זאכען פון דיזע דריי פערשידענע ארטען האבען אין דער צייט פון „נאטור-רעליגיאן" געדינט אלס געטער?—ווען דער מענש פערגעטערט גרייפבארע זאכען (שטיינער, ביינער, שטיקלעך האלץ א. ד. ג.), זענען דיזע זאכען ניט קיין געטער, נאר איינפאכע „פעטישען", און מ. מילער ערקלערט, אז קיין רעליגיאן בעשטעהט ניט פון ריינעם פעטישיזם. גלויבען אין פעטישען—דאס איז אזא נידעריגער צושטאנד, אויף וועלכען די מענשהייט בכלל איז קיין מאל ניט געשטאנען, און דער פעטישיזם—דארט וואו ער עקסיסטירט—האט זיך ענטוויקעלט שפעטער, ווען עס איז איינגעפיהרט געווארען שקלאפערי, דורך וועלכע געוויסע שיכטען פון דער מענשהייט האבען אנגעווארען זייער מענשליכען אנבליק און זענען געווארען איינפאכע ארבייטענדע בהמות; אבער זייער רעליגיאן איז מעהר ניט ווי א טונקעלער שאטען פון דער אמת'ער רעליגיאן.

די „נאטור-רעליגיאן" פון די פערצייטיגע דורות איז בעשטאנען אין דער פערגעטערונג פון האלב-גרייפבארע זאכען — גרויסע ביימער מיט דיקע צווייגען, וועלכע ווארפען אב פון זיך א ווייטען און דיקען שאטען; הויכע בערג, וועלכע גלענצען אויף דער זון מיט זייערע אייביגע שנעען; ברייטע טייכען, וועלכע ציהען זיך אויף א לאנגער שטרעקע און שפיגלען אב אין זייערע טיפע וואסערען דעם בלויען הימעל מיט די גלענצענדע שטערן — אזעלכע זאכען מאכען ענטציקט דעם מענשענס גייסט, דערוועקען ביי איהם א פאעטישען געפיהל און א שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט; דער מענש זעהט אין זיי—אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען—א שטיקעל אונענדליכקייט, און דעריבער קוקט ער אויף דיזע זאכען ווי אויף האלבע געטהייטען. נאר נאך א טיפערען פאעטישען געפיהל דערוועקען ביי'ם מענשען די אונגרייפבארע זאכען. די אונענדליכע בלאקייט פון הימעל, דער אונגעהויער ברייטער פלאך פון ים, דער העלער שיינ

פון דער זון, דער פראכטיגער גלאנץ פון דעם מארגענשטערן — דאס אלץ ציהט צו זיך צו דעם מענשענס בליק און לאזט איהם אריינדרינגען ווייט—ווייט אין דער טיעפער אונענדליכקייט, און דעריבער קוקט דער מענש אויף דיזע ערשיינונגען ווי אויף פאלקאמענע גאטהייטען.

נאר דא שטעלט זיך נאך א פראגע: אויב אין דער צייט פון דער „נאטור־רעליגיאן" האט מען פערגעטערט דעם הימעל, די זון, די לבנה, בערג און טייכען מעהר ניט ווייל דיזע זאכען האבען ארויסגערופען ביים מענשען א פאעטישען געפיהל, און מיט זייער נאמען האט ער בעצייכענט די אונענדליכקייט, צו וועלכער ער האט געשטרעבט, — פאר וואס־זשע האט ער שטענדיג בעטראכט דיזע זאכען ווי מענשען מיט מענשליכע טהעטיגקייטען, און פאר וואס האט ער געקוקט אויף זיי ווי אויף געוויסע פערזאנען מיט ליידענשאפטען (תאוות) און קאפריזען פונקט ווי מענשען? פאר וואס האט ער געקוקט אויף די שטורעמווינדען ווי אויף מורא'דיגע מלחמות צווישען געטער; אויף די דונערען און בליצען — ווי אויף זייער שיסעריי מיט פייערדיגע פיילען; דער לויטערער, אויסגעשטערנטער הימעל — דאס איז דער טויזענד־אויגענדיגער נאכטוועכטער ארגוס; דער העלער מארגענשטערן — דאס איז די פראכטפאלע געטין אוראראַ, וועלכע עפענט פאנאנדער די טויערען פון הימעל פאר דעם ליכטיגען און שיינענדען גאט אפאלאן? פון וואנען האבען זיך גענומען אין די פערצייטיגע דורות אזעלכע פארשטעלונגען וועגען די געטער?

מ. מיללער ערקלערט דיזען פאקט דורך די בעזונדערע אייגענשאפטען פון דער פערצייטיגער שפראך. דער פערצייטיגער מענש פלעגט דורך די אונפאלקאמענהייט פון זיין שפראך רעדען ווי פארשטעלט און, זאגענדיג איין זאך, פלעגט ער אונטער דעם גאר מיינען גאר אן אנדער זאך. זאגענדיג, צום ביישפיל, „אגני (דער פייער) האט איינגעשלונגען זיינע ביידע עלטערען", האט דער פערצייטיגער מענש פשוט געמיינט דערמיט — דער פייער האט פערברענט די צוויי שטעקלאך, וועלכע מען האט געריבען איינעם אן דעם אנדערען (אמאל פלעגט מען בעקומען פייער דורך דעם, וואס מען פלעגט שטארק און גיך רייבען צוויי שטעקלאך איינעם אן דעם אנדערען), — און די פערצייטיגע שפראך איז דורכאויס בעשטאנען פון אזעלכע אויסדרוקען. עס טרעפט גאנץ אפט, אז די אויסעווענינסטע פארם ווירקט אויף דעם אינעווענינסטען אינהאלט און דאס זעלבע איז אויך פארגעקומען אין די פערהעלטניסען פון שפראך צום געדאנק: ווי

באַלד מען פלעגט אין די פערצייטיגע דורות רעדען וועגען אַלע ניט־לעבעדיגע זאַכען און ערשיינונגען פונקט ווי זיי וואָלטען געווען לעבעדיגע מענשען, האָט מען ביסלעכווייז־ביסלעכווייז אָנגעהויבען פאָרשטעלען זיך זיי אין געדאַנק אויך ווי לעבעדיגע פערזאָנען מיט מענשליכע טהעטיגקייטען, — און רעדען וועגען אַלע ניט־לעבעדיגע זאַכען פונקט ווי זיי וואָלטען געווען לעבעדיגע מענשען האָט מען אין די פאַרצייטיגע דורות *געמוזט* — דורך די אונפאָלקאָמהייט פון דער דאַמאָלסדיגער שפּראַך.

ווי אַזוי האָט זיך אָנגעהויבען די מענשליכע שפּראַך און ווי איז געווען איהר פאָרם אין די ערשטע צייטען?

„די שפּראַך — זאָגט מ. *מילער* — ערשיינט צום ערשטען מאָל און הייבט זיך אָן צו ענטוויקלען דורך די מענשליכע טהעטיגקייט. ווען דער מענש שלאָגט, רייבט, שטויסט, וואַרפט, שנייט, פערבינט א. ז. וו. לאָזט ער פון זיך אַרויס ווי ניט ווילענדיגערהייט געוויסע תנועות (זוואוקען), וועלכע ער הייבט אָן ביסלעכווייז צו בעמערקען, איינהאַלטען זיי אין זכרון און אויסדריקען זיי אין דער צייט ווען ער וויל דערמאָנען זיינע חברים וועגען דעם אָדער יענעם מין אַרבייט".

„נאָר אין די ערשטע צייטען פלעגט מען מיט איינער און דעם זעלבער תנועה (זוואוק) אָנרופען ניט נאָר דעם מין *טהעטיגקייט* אַליין, וועלכע ער באַגלייט, נאָר אויך דעם *מענשען*, וועלכער האָט געאַרבייט, און די *געצייג*, מיט וועלכע ער האָט געאַרבייט". צום ביישפּיל: ווען די טהעטיגקייט „האַקען" ווערט בעגלייט מיט דער תנועה „האַק!", דאַן אין דיזע תנועה געווען אַ נאָמען אי פאַר דער טהעטיגקייט „האַקען", אי פאַר דעם מענשען, וועלכער האָט געהאַקט, אי פאַר די געצייג, מיט וועלכער ער האָט געהאַקט. „נאָר שפּעטער האָבען זיך פון איין תנועה אויסגעבילדעט עטליכע ווערטער, דורך וועלכע מען האָט שוין געקענט פּינקטליכער אויסדריקען וואָס מען מיינט". אַזוי האָבען זיך אויסגעבילדעט ווערטער: „האַקען, „דער האַקער"; „שלאָגען", „דער שלאָגער"; „רייבען", „דער רייבער" א. ז. וו.

פאַר פערשידענע טהעטיגקייטען האָט אַלזאָ דער פערצייטיגער מענש געהאַט נעמען — און דאָס זענען געווען די תנועות, וועלכע זיי פלעגען אַרויסרופען; אָבער פאַר פערשידענע זאַכען (געגענשטאַנדען, פּרעדמעטען) האָט ער קיין בעזונדערע נעמען ניט געהאַט, און דעריבער פלעגט ער יעדע זאַך, סיי אַ לעבעדיגע סיי ניט קיין לעבעדיגע מוזען אָנרופען מיט דעם נאָמען פון איהר טהעטיגקייט אָדער פון דעם *איינדרוק* וואָס זי האָט אויף איהם געמאַכט: דער האַקער, דער שלאָגער, דער בעלייכטער א. ז. וו. צווישען דער שפּראַך פון פער־

צײַטיִגען מענשען און די היַינטיִגע שפּראַך ליִגט אַלזאָ אַ גרויסער אונטערשיִעד. איִן הײַנטיִגער שפּראַך איִז יעדעס וואָרט מעהר ניִט ווי אַ געוויִסער צײַכען, מיִט וועלכען מען בעצײַכענט די אָדער יענע זאַך, אָבער איִן דער פערצײַטיִגער שפּראַך האָט יעדער נאָמען בעצײַכענט ניִט די זאַך גופא, נאָר אַ געוויִסע אײַגענשאַפט אָדער אַ געוויִסע טהעטיִגקײַט פון דער זאַך, וועלכע האָט געמאַכט אויף דעם מענשען דעם אָדער יענעם אײַנדרוק. בײַ די פאַרצײַטיִגע אַריער האָט זיִך די זון גערופען מיִט דעם נאָמען „דער דערוואַרמער"; דער מאָרגענשטערן — „דער דערוועקער"; דער דונער — „דער שרײַער"; דער רעגען — „דער גיִסער"; דער פײַער — „דער לויפער" א. ז. וו.

די שפּראַך פון פערצײַטיִגען מענשען איִז אַלזאָ געוועזען אַזוי, אַז ער פלעגט שטענדיִג רעדען וועגען יעדער זאַך און וועגען יעדער ערשײַנונג ווי וועגען אַ לעבעדיִגע און טהעטיִגע בעשעפעניִש. דעם געדאַנק: „די זון איִז דאָ" פלעגט ער אויסדריִקען מיִט די ווערטער: „דער דערוואַרמער אָטעמט"; „דער מאָרגענשטערן עקסיִסטיִרט" — „דער וועקער וואַקסט"; „עס דונערט" — „דער שרײַער שלאָגט"; „דער פײַער איִז פערלאָשען" — „דער לויפער איִז געשטאָרבען". די פערצײַטיִגע שפּראַך האָט יעדע זאַך געמאַכט ניִט נאָר לעבעדיִג נאָר אויך טהעטיִג און דאָס האָט בּיִסלעכווײַז אויך געוויִרקט אויף דעם געדאַנק אַזוי, אַז דער מענש האָט אָנגעהויבען פאָרשטעלען זיִך זײַנע געטער — די ערשײַנונגען פון דער נאַטור — ווי לעבעדיִגע און טהעטיִגע וועזענס.

די גאַנצע ענטוויִקלונג פון דער רעליִגיאָן קען זײַן אַלזאָ אײַנגעטהײַלט איִן צוויי הויפּט־עפּאָכען. איִן דעם ערשטען משך האָט געהערשט די „נאַטור־רעליִגיאָן", ד. ה. די פערגעטערונג פון די ערשײַנונגען פון דער נאַטור: די מענשהײַט, זוכענדיִג אויסצודריִקען איהר רעליִגיעזען געפיִהל, ד. ה. בעצײַכענען מיִט אַ נאָמען דעם בעגריִף פון אונענדליִכקײַט, האָט געמוזט — דורך די אוּנפאָלקאָמענהײַט פון דער פערצײַטיִגער שפּראַך — פערגעטערען בעשטיִמטע, עקסיִסטיִרענדע זאַכען און ערשײַנונגען, וועלכע מען קען זעהען און הערען. איִן דעם צווייטען משך הערשט שוין די רעליִגיאָן איִן איהר „רײַנער פאָרם"; — די מענשהײַט איִז שוין דערגאַנגען בּיִז אַזאַ הויכע שטופע, אַז זי זוכט שוין ניִט קײַן בעשטיִמטע מאַטעריאַלע פאָרם פאַר דעם

„אַבסטראַקטען בּעגריף״ פון אונענדליכקייט; זי האָט די מעגליכקייט שאַרף אויסצודריקען איהר רעליגיעזען געפיהל, בּעצייכענענדיג דאָס מיט אַין „אַבּסטראַקטען נאָמען״, און דערינבער נויטיגט זי זיך שוין ניט צו קוקען אויף די ערשיינונגען פון דער נאַטור ווי אויף געטער.

מ. מילער ערקלערט, אַז דאָרט וואו די רעליגיאָן האָט עקסיסטירט אין איהר „ריינער פאָרם״, ד. ה. אין דער שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט (און ער ערקלערט, אַז אַזוי האָט זי עקסיסטירט אומעטום און אין אַלע צייטען אויסער בּיי די פערשקלאַפּטע קלאַסען און פערקנעכטעטע פעלקער), איז זי שטענדיג בּעשטאַנען אין דעם גלויבּען אין „איין גאָט״, ווייל עס קען נאָר געבּען איין בּעגריף פון איין אונענדליכקייט. דער אונטערשיעד צווישען די „נאַטור־רעליגיאָנען״ און די רעליגיאָנען אין זייער „ריינער פאָרם״ בּעשטעהט נאָר אין דעם, וואָס דער פערצייטיגער מענש פלעגט זיך זיין „איין גאָט״ גאַנץ אָפט בּייטען: נעכטען האָט ער איהם געזעהען אין הימעל, היינט אין דער פריה — אין מאָרגענשטערן, שפּעטער אַבּיסעל — אין דער זון און מאָרגען וועט ער איהם אפשר זעהען שוין אין שטורעמווינד און רעגען; פערקעהרט, אין די שפּעטערדיגע דורות, ווען דער מענש האָט שוין ניט געדאַרפט האָבּען קיין מאַטעריאַלע פאָרם, כּדי איינצוויקלען דעם אַבּסטראַקטען בּעגריף פון אונענדליכקייט, איז שוין פאַר איהם דער „איין גאָט״ שטענדיג געבּליבּען איינער און דער זעלבּיגער. אָט דערפאַר רופט אָן מ. מילער די פערצייטיגע פאָרם פון רעליגיאָן מיט דעם נאָמען „העגאָטעאיזם״, ד. ה. דער גלויבּען אין „איין גאָט״, וועלכען מען בּייט אָבּער אום גאַנץ אָפט אויף אַנאַנדער גאָט, און די שפּעטערדיגע פאָרם פון רעליגיאָן — „מאָנאָטעאיזם״, ד. ה. דער גלויבּען אין „איין איינציגען גאָט״, וועלכער בּלייבּט שטענדיג איינס און דער זעלבּער.

אָט אין דעם בּעשטעהט אין אַלגעמיין די בּערימטע טהעאָריע פון מ. מילער וועגען דער ענטשטעהונג און ענטוויקלונג פון רעליגיאָן — די טהעאָריע, וועלכע האָט פון אַלע זייטען אַרויסגערופען הונדערטער ערווידערונגען. און אין דער אמת'ן, קען מען זיך דען פאָרשטעלען, אַז דער פערצייטיגער ווילדער און אונווילענדער מענש, וועלכער איז מערסטענטהיילס געווען הונגעריג און שוצלאָז, געטרייסעלט זיך פון קעלט, ליגענדיג אַ נאַקעטער און שמוציגער אויף דער קאַלטער און פייכטער ערד, און האָט קיין מאָל ניט געהאַט זיין איי־

גענעם ווילען און פרייען פערלאנג, לעבענדיג אין אַ געזעלשאַפט, וועלבע איז געווען פאָלקאָם פערשקלאַפט פון דער נאַטור און! אימער איינגעקאָוועט אין דעם האַרטען קאָנסערוואַטיזם, — קען מען זיך דען פאָרשטעלען, אַז דיזער מענש איז געווען בעגייסטערט מיט טיפע פאָעטישע געפיהלען און האָט געשטרעבט צו דער וויַטער אונענדליכקייַט? ערשטענס קען זיך דאָס בשום אופן ניט לייגען אויפ'ן שכל און צווייטענס בעווייַזט טאַקי די קולטור־געשיכטע ניט נאָר פון די ווילדע און באַרבאַרישע פעלקער, נאָר אויך פון די „ציוויליזירטע“ נאַציאָנען, אַז די רעליגיאָן פון די בעדריקטע און פעראָרעמטע פאָלקס־מאַסען איז גאַנץ וויַט פון פאָעטישע בעגייַסטערונג און פון דעם געפיהל פון אונענדליכקייַט, און בעשטעהט גאָר פון אַנ'אַנדער זאַך.

נאָר מ. מיללער אַליין איז אויך אַיינשטימיג דערמיט, אַז די רעליגיאָן בכלל האָט זיך ניט אָנגעהויבען פון דעם געפיהל פון פאָעטישע בעגייַסטערונג און ענטציקונג, און דער פאָעטישער עלעמענט פון רעליגיאָן איז נישט האַראַקטעריסטיש פאַר אַלע מענשען. האַראַקטעריזירענדיג די ענטוויקלונג פון דער רעליגיאָן, בענוצט ער זיך אַלס בייַשפיל מיט דער רעליגיאָן פון אינדיען און וועגען איהר זאָגט ער פאָלגענדעס „קיין לאַנד גיט ניט אַזאַ טייַערען מאַטעריאַל צו שטודירען די פראַגע וועגען ענטשטעהונג און ענטוויקלונג פון רעליגיאָן — אַזוי ווי אינדיען. דאָרט קען מען קלאָר זעהען ווי אַזוי ווערען געבאָרען געוויסע רעליגיעזע געדאַנקען, ווי אַזוי בעקומען זיי קראַפט, ווי אַזוי פערברייטערען זיי זיך און ווי אַזוי ענדערען זיי זיך. די הייליגע ביכער פון אינדיען — דאָס איז דער אייַנציגער מאַטעריאַל, דורך וועלכען מיר קענען דערלערנען, ווי אַזוי עס האָט זיך אויסגעבילדעט און ענטוויקעלט ניט נאָר די אינדישע רעליגיאָן, נאָר ווי אַזוי עס ענטשטעהט און ענטוויקעלט זיך יעדע רעליגיאָן בכלל“. אָט דעריבער — זאָגט ער וויַטער — בענוץ איך זיך מיט דער רעליגיאָן פון אינדיען צו בעגרינדען מייַן אייגענע טהעאָריע וועגען דער ענטשטעהונג און ענטוויקלונג פון יעדער רעליגיאָן בכלל“. אויף דעם האָט מען איהם געמאַכט אַנ'ערוויידערונג, אַז ניט דאָס גאַנצע אינדישע פאָלק האָט זיך אַרומגעטראָגען מיט אַזעלכע רעליגיעזע אידעען ווי ער שילדערט, און אַז דער גרעסטער טייל פון דער אינדישער בעפעלקערונג האָט גאָר קיין בעגריף ניט געהאַט וועגען די „הייליגע ביכער“. דערויף האָט מ. מיללער געענטפערט: נאָר די סודראַ'ס“ (די בעלי־מלאכות און לוין־אַרבייטער) פלעגט מען ניט אַרייַנלאָזען אין טעמפעל, בעת מען פלעגט דאָרטען פאָרלייענען די „הייליגע ביכער“... אָבער דיזע סודראַ'ס זענען

געווען דער גרעסטער טייל בעפעלקערונג, זייער צאהל האָט זיך גערעכענט צעהנדליגער מיליאָנען, און דערמאָנענדיג זיך נאָך אָן די הונדערטער מיליאָנען שווארצע „פאריא׳ס“, וועלכע מען פלעגט בעשטראָפען מיט׳ן טוידט ווען זיי פלעגען צוגעהען נאָהענט צו אַ אינדישען טעמפעל, — קען מען זעהען, אַז מ. מילער איז אויך איינשטימיג, אַז די רעליגיאָן, וועלכע ער האַראַקטעריזירט, איז געווען האַראַקטעריסטיש נאָר פאַר די אויבערשטע שיכטען פון אינדישען פאָלק, נאָר פאַר דער אינדישער אַריסטאָקראַטיע.

אָבער אויב אַזוי, אויב מ. מילער אַליין, רעדענדיג וועגען דער „מענשהייט“ בכלל, מיינט אומעטום נאָר די אויבערשטע שיכטען פון די פעלקער, נאָר די מענשליכע אינטעליגענץ, — קענען מיר מיט רעכט אָננעהמען זיין טהעאָריע וועגען דעם איגהאַלט און ענטוויקלונג פון רעליגיאָן. די רעליגיאָנען פון די אויבערשטע שיכטען פון דער מענשהייט זענען טאַקי אימער דורכגעדרונגען מיט אַ טיפען פאָעטישען געפיהל, מיט אַ שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט, און אין זייער ענטוויקלונג זענען זיי געגאַנגען פון „העגאָטעאיזם“ צום „מאָנאָטעאיזם“. נאָר אַזאַ אַרט רעליגיאָן האָט געקענט אַרויסרופען די זעלטענע גייסטיגע און מאַטעריאַלע בעשאַפונגען פון אַלע צייטען און עפּאָכען, מיט וועלכע די מענשהייט האָט דעם פאָלקאָמענעם רעכט צו שטאָלצירען. ניט דער גלויבען אין גייסטער און רוחות און ניט דער שרעק פאַר זיי האָט געקענט בעשאַפען אַזעלכע טיפע און פילאָזאָפישע אידעען פון אינדיען, אַזעלכע הויכע מאָראַלישע לעהרען פון „בודיזם“, אַזעלכע פייער־פלאַמענדע רעדען פון די אידישע נביאים, אַזאַ פּראַכטיגע פאָעזיע, ווי די ווערק פון האָמער און העזיאָד, אַזעלכע זעלטענע געביידען און געמעלדען, ווי פון די קריסטליכע קינסטלער פון מיטעל־אַלטער! דאָס אַלץ איז בעשאַפען געוואָרען אויף דעם גרונט פון רעליגיאָן, אָבער פון אַזאַ רעליגיאָן, וועלכע איז געבויט אויף אַ טיפען פאָעטישען געפיהל און איז דורכגעדרונגען מיט דער שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט — און דאָס איז די רעליגיאָן פון די אויבערשטע שיכטען פון דער מענשהייט.

מיר דאַרפען אָבער דערביי ניט פערגעסען, אַז ניט אין דער שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט אַליין בעשטעהט די רעליגיאָן פון דער מענשליכער אינטעליגענץ. די שטרעבונג צו דער אונענדליכקייט איז נאָר אַ געוויסער עלעמענט פון דער רעליגיאָן, אָבער בכלל דריקט זי זיך אויס אין גאָטספאָרכטיגקייט און רעליגיעזען גלויבען. דער אַבסטראַקטער בעגריף פון אונענדליכקייט איז נאָך

ניט קיין גאָט, ווייל „גאָט" איז אין דער פאָרשטעלונג פון גלויבענדען מענשען א *בעשטימטער* וועזען מיט געוויסע *אייגענשאַפטען*. די אייגענשאַפטען פון גאָט אין די פאָרשטעלונגען פון דער גלויבענדער אינטעליגענץ זענען אַלע מאָל געווען אונגעהויער ברייט און טיעף: ער איז אונענדליך גרויס, פערשטאַנדיג, אַלמעכטיג, גערעכטיג און גוט, אָבער געוויסע *אייגענשאַפטען* מוז גאָט האָבען און דערמיט איז ער אַ בעשטימטער וועזען. ווען גאָט פערלירט אַלע דיזע מעלות און בלייבט נאָר אַ הוילער אַבסטראַקטער בעגריף פון *אונענדליכקייט*, וועגען וועלכער מען ווייסט גאָר נישט צו זאָגען, — דאַן איז דאָס שוין ניט קיין גאָט און דאַן הערט אויף די רעליגיאָן צו עקזיסטירען.

* * *

איצט קען שוין זיין פאַר אונז מעגליך צו האַראַקטעריזירען אין אַלגעמיין די ענטוויקלונג פון רעליגיאָן.

די רעליגיאָן בכלל איז ניט געגרינדעט אויף דעם געפיהל פון *שוואַכקייט, אָבהענגיגקייט, אונבעפרידיגטקייט* — אַזוי ווי מ. *מילער* דריקט זיך אויס, און אַזאַ געפיהל קען זיין האַראַקטעריסטיש פאַר אַלע מענשען. אָבער עס איז לייכט צו פערשטעהען, אַז דער זאַטער און פרייער מענש פיהלט זיך „שוואַך", „אָבהענגיג" און „אונבעפרידיגט" גאָר אויף אַנ'אַנדער אופן איידער דער, ווער עס איז הונגעריג, אונטערדריקט און פערשקלאַפט און דעריבער איז שוין דער פונדאַמענט גופא, אויף וועלכען די רעליגיאָן איז געבויט, גאָר אַנ'אַנדערער ביי די פרייע און זאַטע *אויבערשטע* שיכטען פון דער מענשהייט, איידער ביי די אָרעמע, בעדריקטע און פערשקלאַפטע *אונטערשטע* שיכטען.

די רעליגיאָן פון די אונטערשטע שיכטען דריקט זיך אויס אין דער *מורא* און *שרעק* פאַר גאָט אָדער די געטער, וועלכע בעשטראָפען פאַר יעדע מינדסטע קלייניגקייט מיט די ערגסטע יסורים, פון „גיהנם", פון „חבוט הקבר", פון „כף־הקלע" א. ד. ג. וואָס מעהר דער מענש איז אונוויסענד און פערשקלאַפט, וואָס מעהר זיין לעבען איז אונפערזיכערט און וואָס מעהר ער פיהלט זיך דערשלאָגען און אָבהענגיג, — אַלץ מעהר ציטערט ער פאַר גאָט, אַלץ שטאַרקער גלויבט ער אין „יענער וועלט", וואו איהם שטעהט פאָר צו ליידען נאָך גרעסערע יסורים, און אַלץ מעהר איז ער *פרום*, פערשטעהענדיג אונטער

פרומקייט — די אָבהיטונג פון אַלע מינדסטע מנהגים און צערעמאָניעס, וואָס האָבען אין עצם קיין שום זינען ניט.

אין אַלגעמיין קען מען זאָגען, אַז דער רעליגיעזער גלויבען פון די פאָלקס־מאַסען שטעהט כמעט שטענדיג אין איין שטאַנד, און פון די אור־אַלטע דורות ביז די לעצטע צייטען איז ער שטענדיג דורכגעדרונגען מיט איינעם און דעם זעלבען פ ע ט י ש י ז ם, פ אָ ל י ט ע י ז ם און מ אָ נ אָ ט ע י ז ם. די אורזאַכע דערפון איז — דער האַרטער ק אָ נ ס ע ר וו אַ ט י ז ם, וועלכער נעהמט זיך פון דער שקלאַפען־פּסיכאָלאָגיע פון די פאָלקס־מאַסען.

אין די פערצייטיגע דורות זענען די פאָלקס־מאַסען געוועזען פאָלגעדיגע שקלאַפען פון דער נ אַ ט ו ר. דאָס האָט געמאַכט די מענשליכע ווילדקייט און אונוויסענהייט און אַנדערש האָט ניט געקענט זיין. די נאַטור מיט איהר האַרטע, אונערבאַרימליכע שטענדיגקייט האָט געלערנט דעם פערצייטיגען מענשען צו זיין געדולדיג, און די שטענדיגע רעגעלמעסיגקייט און אונפערענדערונג אין איהרע ערשיינונגען האָבען איהם פון אָנהויב אָן אונטערגעוואָרפען אונטער דער אייזערנער מאַכט פון דער בלינדער ג ע וו אָ ה נ ה י י ט. די געוואָהנהייט, ד. ה., דער פערלאַנג צו פיהרען זיך אַזוי ווי די טאַטעס און זיידעס האָבען זיך געפיהרט, די פעראַכטונג פון יעדע נייע איינפיהרונג און דער האַס צו יעדער זאַך וואָס שמעקט מיט עטוואָס נייעס — אָט דאָס איז די הויפּט־ווירקונג וואָס די נאַטור מאַכט אויף די מענשען, וועלכע זענען אונטערגעוואָרפען אונטער איהר שטענדיגקייט און רעגעלמעסיגקייט, און דאָס איז די אינעווענינסטע פּסיכאָלאָגישע אורזאַכע פון דער מענשליכער שקלאַפעריי, אויף וועלכער עס גרינדעט זיך דער האַרטער קאָנסערוואַטיזם פון די פאָלקס־מאַסען.

און שפּעטער, ווען די פאָלקס־מאַסען זענען אונטער געפאַלען אונטער דער הערשאַפט פון די איבערשטע שיכטען פון דער געזעלשאַפט, וועלכע האָבען זיי אייביג געהאַלטען נאָך אין אַ ערגערע קנעכטשאַפט איידער אין די פריהערדיגע צייטען די נאַטור אַליין, פערשטעהט זיך, אַז די שקלאַפען־פּסיכאָלאָגיע פון די מאַסען האָט זיך גאַנץ וועניג אומגעביטען — און דעריבער איז די גאַנצע ענטוויקלונג פון די רעליגיעזע אידעען ביי די פאָלקס־מאַסען בעשטאַנען מעהר ניט ווי אין דעם, וואָס די רעליגיאָן האָט אין זיך אָבגעשפּיגעלט די געזעלשאַפטליכע פערהעלטניסען פון דער מענשהייט; אויף וויפיעל דיזע פערהעלטניסען האָבען זיך געביטען, אויף אַזוי פיעל האָבען זיך אויך געביטען די רעליגיעזע פאָרשטעלונגען: די גייסטער און רוחות בלייבען אייביג איינע און

די זעלביגע און עס בייטען זיך נאר די בעציהונגען צווישען זיי. כל־זמן עס האט נאר עקסיסטירט די פארצייטיגע קאמוניסטישע געזעלשאפט, זענען אלע גייסטער און רוחות געווען צווישען זיך גלייך און צווישען זיי איז ניט געווען קיין העכערע און ניעדעריגערע, מעכטיגערע און שוואכערע געטער; שפעטער, ווען עס האט זיך איינגעארדענט די פאטריארכאלע געזעלשאפט, האט זיך צווישען די געטער אויסגעבילדעט א׳ן ארבייטס־טהיילונג און א סאציאלע און פאליטישע אונגלייכהייט; נאך שפעטער, ווען עס האבען זיך אויסגעבילדעט בעזונדערע פעלקער און נאציאנען, האבען זיך אין הימעל אויסגעבילדעט פיעל זעלבסטשטענדיגע רעגירונגען און יעדע אונטער דער דעספאטישער מאכט און הערשונג פון איין הויפט־גאט, און לסוף — נאך דער פארם פון דער רוימישער מלוכה צום ענדע פון אלטערטהום און דעם אלוועלטליכען קאטוליציזם פון מיטעלאלטער — האט זיך אין הימעל אויסגעבילדעט איין זעלבסט־הערשענדע מלוכה אונטער דער מאכט און הערשונג פון איין אלמעכטיגען גאט. — די גייסטער און רוחות ווי אויך די שרעק און מורא פאר זיי זענען שטענדיג געבליבען איינע און די זעלבע, — און דאס איז די רעליגיאן פון די פאלקס־מאסען.

אנדערש איז אבער דער ענטוויקלונגס־גאנג פון די רעליגיעזע אידעען ביי די אויבערשטע שיכטען פון דער מענשהייט, ביי דער מענשליכער אינטעליגענץ. אויב פאר די אונוויסענדע פאלקס־מאסען בעשטעהט דער עיקר פון רעליגיאן אין „קולט“, אין גאט־דיענסט, ד. ה. אין דעם אפהיטען אלע מנהגים און צערעמאניעס, וועלכע זענען פערהייליגט געווארען פון די אלטע צייטען — בעשטעהט דער עיקר פון רעליגיאן פאר די אויבערשטע שיכטען אין ליעבע צו גאט און אין דער שטרעבונג צו אלעם וואס עס איז אונענדליך גרויס און הייליג. די פאלקס־מאסען זענען אין ריכטיגען זינען אבערגלויביש און ניט רעליגיעז; די גלויבענדע אינטעליגענץ איז, פערקעהרט, רעליגיעז און ניט אבערגלויביש; די פאלקס־מאסען האבען שטענדיג געגלויבט און געפאלגט; פערקעהרט, די אינטעליגענץ האט אויך געגלויבט אבער אייביג געדענקט דערביי — און דאס איז געווען די אורזאכע וואס די ענטוויקלונג פון רעליגיאן ביי די אויבערשטע שיכטען איז געגאנגען מיט א׳ן אנדער ריכטונג.

די שטרעבונג צו בעגרייפען דאס אונבעגרייפליכע און צו זעהען דאס אונזיכטבארע האט אין די פארצייטיגע דורות געצוואונגען די אויבערשטע שיכטען פון דער מענשהייט צו זוכען די „גאטהייט“ אין די

ערשיינונגען פון דער נאטור. דאס איז געוועזן דער משך פון „נאטור־רעליגיאן“ און דאן האט געהערשט דער „העניאטעאיזם“, ד. ה. דער גלויבען אין „איין גאט“, וועלכען מען האט היינט געזעהן אין דער זון, אויף מארגען אין הימעל, שפעטער א ביסעל אין שטורעם־ווינד און ז. וו. אין די שפעטערע דורות האט זיך די מענשליכע אינטעליגענץ אזוי ווייט ענטוויקעלט, אז זי האט שוין געקענט דענקען מיט ריינע אבסטראקטע בעגריפען, אהן פארשטעלונגען פון מאטעריעלע זאכען און ערשיינונגען, — און דאן האט זי זיך שוין ניט גענויטיגט צו זעהן די גאטהייט אין די ערשיינונגען פון דער נאטור, נאר גאט האט אנגעהויבען פאר איהר צו עקסיסטירען אלס א ריינער אבסטראקטער בעגריף פון אונענדליכקייט, און דאס איז דער צווייטער משך, פון „מאנאטעאיזם“ ד. ה. פון דעם גלויבען אין „איין איינציגען גאט“.

עס פערשטעהט זיך אז די אויבערשטע שיכטען פון פאלק, אויף וויפיעל זיי זאלען ניט זיין אונגעהויער ווייט פון די אונטערשטע שיכטען דורך זייער בעזונדערען ארט לעבען און טהעטיגקייט, דאך זענען זיי ניט אבגעטהיילט פון די פאלקס־מאסען מיט א פעסטער און דיקער וואנד. זיי זענען שטענדיג מעהר אדער ווייניגער אויסגעמישט און ווירקען איינע אויף די אנדערע, — און דערפאר זעהען מיר טאקי ביי די פאלקס־מאסען צווישען אלע זייערע אבערגלויבישע פארשטעלונגען וועגען די גייסטער און רוחות אויך שטיקלאך און ברעקלאך פון העכערע רעליגיעזע אידעען, וועלכע זיי האפען אונטער פון דער גלויבענדער אינטעליגענץ, און — פערקעהרט — אין די רעליגיעזע אידעען פון דער אינטעליגענץ זעהען מיר אפט די אבשפיגלונג פון די אבערגלויבונגען פון די פאלקס־מאסען — אבער בכלל קען מען מיט פאלקאמען רעכט זאגען, אז דער גרונט, אויף וועלכען די רעליגיאן איז געבויט, איז גאר אין אנדערער ביי די אויבערשטע שיכטען פון פאלק, איידער ביי די אונטערשטע שיכטען, און דעריבער איז די ענטוויקלונג פון רעליגיאן ביי דיזע בעזונדערע שיכטען געגאנגען גאר אין אנדערע ריכטונגען.

די ענטוויקלונג פון רעליגיאן ביי דער מענשליכער אינטעליגענץ האט זיך אויף דעם „מאנאטעאיזם“ אויך ניט אבגעשטעלט. די אינטעליגענץ האט שטענדיג געדענקט, נאכגעפארשט און געלערנט. די ענטוויקלונג פון די געזעלשאפטליכע פערהעלטניסען, די פאדערונגען פון פראדוקציאן און האנדעל און די ליעבע צו דענקען און פארשען פון די געבילדעטע שיכטען האבען אלץ ווייטער און ווייטער געטריבען דעם פראגרעס פון דער וויסענשאפט און

פילאָזאָפיע, וועלכע זענען, זעלבסטפערשטענדליך, שטענדיג פערבליבען פאַר אַ מאָנאָפּאָל פון דער אינטעליגענץ, — און דאָס אַלעס האָט מיטגעווירקט אויף די רעליגיעזע אידעען אַזוי, אַז די רעליגיאָן פון די אויבערשטע שיכטען איז דערגאַנגען ביז איהר אייגענעם געגענזאַץ, ד. ה., זי האָט אָנגעהויבען ביסלעכווייז אָבשטאַרבען.

„וויסען" און „גלויבען" זענען צוויי געגענזאַצען, וועלכע קענען קיין מאָל ניט געהן האַנד אין האַנד, און דאָרט וואו עס שטאַרקט זיך די וויסענשאַפט מוז די רעליגיאָן ווערען אַלץ שוואַכער און שוואַכער. די וויסענשאַפט ערקלערט אַלעס אויף אַ נאַטירליכען גאַנג און דערלאָזט ניט וועלכע עס איז געטליכע אַריינמישונג אין די ערשיינונגען פון נאַטור און לעבען, און די פילאָזאָפיע פון נייַנצענטען יאָהרהונדערט (פייערבאַך) האָט דערוויזען אַזוי קלאָר ווי צוויי מאָל צוויי איז פיער, אַז „גאָט" מיט אַלע זיינע אייגענשאַפטען איז מעהר ניט, ווי אַ פאָרשטעלונג פון מענשען. דיזע מיינונג איז איצט אָנגענומען כמעט פון אַלע געבילדעטע שיכטען פון דער מענשהייט און אויף אַזאַ אופן איז די רעליגיאָן דערגאַנגען ביז איהר נאַטירליכען סוף, ד. ה., ביז'ן טויט.

.IV

רעליגיאָן און סאָציאַליזם.

ווי האַלט עס מיט דער רעליגיאָן בכלל אין היינטיגער צייט? פאַר די אויבערשטע שיכטען פון פאָלק, פאַר דער אינטעליגענץ איז די רעליגיאָן שוין אָבגעשטאָרבען און האָט אָנגעוואָרען איהר הויפּט-אינהאַלט, און נאָך מיט 60 יאָהר צוריק האָט מאַרקס געשריבען וועגען דער רעליגיאָן פאָלגענדעס:

„אין דייטשלאַנד האָט זיך די קריטיק פון רעליגיאָן שוין געענדיגט, און די קריטיק פון רעליגיאָן איז דער אָנהויב פון יעדער אַנדערער קריטיק.

„גלייך ווי עס ווערען פערשוואונדען די פאַלשע פאָרשטעלונגען וועגען געטליכען לעבען אין הימעל — הויבען אויך אָן צו פערשווינדען די פאַלשע פאָרשטעלונגען וועגען מענשליכען לעבען אויף דער ערד. גלייך ווי דער מענש איבערצייגט זיך, אַז די פאַנטאַסטישע ווירקליכקייט פון הימעל, וואו ער האָט געזוכט אַ איבערמענשליכע קראַפט, איז מעהר ניט ווי דער אָבשיין פון זיין אייגענעם „איך" — פערלירט ער אויך דעם לוסט צו זעהען מעהר ניט

ווי זיין טונקעלען שאטען, מעהר ניט ווי א מענשליכען אבשיין פון דארטען, וואו ער זוכט און מוז זוכען זיין אמת'ע ווירקליכקייט.

„די קריטיק פון רעליגיאן גרינדעט זיך אויף דער מיינונג, אז „דער מענש בעשאפט די רעליגיאן, און ניט די רעליגיאן בעשאפט דעם מענשען". אבער „דער מענש" איז ניט קיין איינצעלנע, פאר זיך אליין אנ'אבגעזונדערטע בעשעפעניש. דער מענש — דאס איז „די מענשליכע וועלט", ד. ה., די געזעלשאפט, די מלוכה. אט די מענשליכע געזעלשאפט, די מלוכה, בעשאפען די רעליגיאן, וועלכע איז אין עצם אויף אזוי פיעל א קאפויר־איבערגעקעהרטער וועלט־בעוואוסט־זיין, אויף ווי פיעל זיי אליין זענען א קאפויר־איבער־געקעהרטע וועלט. די רעליגיאן — דאס איז די אלגעמיינע טהעאריע פון דיזער וועלט, די ערקלערונג פון אלע איהרע פראגען, די פאפולערע פארם פון איהר דענקען, זי איז איהר גייסטיגער האנאר, איהר התלהבות, איהר בעגייסטערונג, איהר מאראלישע הסכמה, דער אלגעמיינער גרונט פון איהר טרייסט און האפנונג. דער קאמפף געגען דער רעליגיאן איז אלזא אין דער זעלבער צייט אויך א קאמפף געגען דער וועלט, פון וועלכער דער גייסטיגער גערוך — איז די רעליגיאן.

„דער טרויעריגער צושטאנד פון רעליגיאן — איז פון איין זייט אנ'אויסדרוק פון טרויעריגען צושטאנד פון דער ווירקליכקייט און פון דער אנדערער זייט — א פראטעסט געגען דיזען טרויעריגען צושטאנד. די רעליגיאן — דאס איז דער קרעכץ פון אלץ וואס איז אונטערדריקט, דאס איז דער הערצליכער געפיהל פון דער הארצ־לאזער וועלט, דאס איז דער גייסטיגער עלעמענט פון די גייסטלאזע לעבענס־בעדינגונגען. זי מאכט דעם פאלק שכור און שלעפערט איהם איין.

„אבשאפען די רעליגיאן אלס דעם פאלשען גליק פון פאלק, הייסט דאס — פאדערן זיין אמת'ן גליק. די פאדערונג אבצושאפען די פוסטע חלומות וועגען דער אייגענער לאגע, איז די פאדערונג — פטור צו ווערען בכלל פון אזא לאגע, וועלכע נויטיגט זיך אין פוסטע חלומות. די קריטיק פון רעליגיאן איז אלזא דער אנהייב קריטיק פון יענעם „יאמער־טהאל", ביי וועלכען דער הייליגער שיינענדער גלאנץ איז די רעליגיאן.

„אבער די קריטיק האט אראבגעריסען פון די קייטען די פאנ־טאסטישע בלומען, וועלכע האבען זיי געציירט, ניט צוליעב דעם, אז די מענשהייט זאל טראגען איהרע קייטען אין זייער איינפאכען, טרויעריגען אויסזעהען: אהן פאנטאזיע, אהן טרייסט און אהן פרייד.

זײַן, די פֿאַנטאַסטישע בלומען װעגען אַראָפּגעריסען פֿון די קײטען, כּדי די מענשהײַט זאָל איהרע קײטען אין גאַנצען פֿון זיך אַראָפּװאַרפֿען און זאָל אויסשטרעקען די האַנד נאָך אַ לעבעדיגען װירקליכען בלום. די קריטיק פֿון רעליגיאָן צושטערט דעם מענשענס נאַאיװע אײַנבילדונגען, כּדי ער זאָל מיט אַן׳אמת דענקען און טהעטיג זײַן; כּדי ער זאָל בעשאַפֿען אַרום זיך אַזאַ װירקליכקײַט, װעלכע פּאַסט פֿאַר אַ מענשען, װאָס לעבט מיט׳ן קלאָרען פֿערשטאַנד; כּדי ער זאָל זיך דרעהען אַרום זײַן אמת׳ער זון, אַרום זיך אַלײן. די רעליגיאָן איז אַ פֿאַנטאַסטישע זון, װעלכע דרעהט זיך נאָר ביז יענער צײַט אַרום דעם מענשען, כּל־זמן ער דרעהט זיך ניט אַרום זיך אַלײן.

„די אױפֿגאַבע פֿון דער היסטאָריע איז אַלזאָ איצט, װען די *הימעלשע* װאַהרהײַט איז פֿערשװאונדען געװאָרען, אײַנצופֿיהרען די װאַהרהײַט דאָ אויף *דער ערד*. די אויפֿגאַבע פֿון דער פֿילאָזאָפֿיע, װעלכע איז די מיטהעלפֿערין פֿון דער היסטאָריע, נאָכדעם װי זי האָט צושטערט די *הײליגע* פֿאָרם פֿון מענשליכער שקלאַפֿערײַ, צושטערען איצט די *גאַנצע* מענשליכע שקלאַפֿערײַ, אויך אין איהרע ניט פֿערהײליגטע פֿאָרמען".

אַזוי האָט *מאַרקס* געשריבען נאָך אין 1844 יאָהר, און װירקליך, די קריטיק פֿון רעליגיאָן האָט זיך שוין לאַנג געענדיגט, די הימעלשע װאַרהײט איז בטל געװאָרען און די געטער זענען שוין לאַנג פֿערשװאונדען. די װיסענשאַפֿט האָט שוין לאַנג פֿאַריאָגט יעדע געטליכע אַרײַנמישונג אין די ערשײַנונגען פֿון דער נאַטור, די פֿילאָזאָפֿיע האָט בעװיזען, אַז גאָט אין גאַנצען איז מעהר ניט װי אַ בעגריף פֿון מענשען, װעלכען ער האָט זיך אַלײן בעשאַפֿען, און די היסטאָריע בעװײַזט, אַז יעדע מענשליכע געזעלשאַפֿט בעשאַפֿט זיך איהר גאָט נאָך איהר פֿאָרם און געשטאַלט לויט דער ענטװיקלונגס־שטופֿע, אויף װעלכער זי שטעהט. אָט דאַריבער איז שוין איצט געקומען די צײַט, אַז דער מענש זאָל אַלײן אַ „גאָט" װערען, ד. ה. אַ פֿרײַער, זעלבסטשטענדיגער און דענקענדער װעזען. אָבער װאו איז פֿערשװאונדען די גאָטהײט און װאו איז אָבגעשטאָרבען די רעליגיאָן? — די רעליגיאָן איז אָבגעשטאָרבען נאָר בײַ די *אויבערשטע שיכטען* פֿון פֿאָלק, דאָרט װאו עס הערשט *װיסענשאַפֿט* און *קריטיק*, ד. ה. בײַ דער *אינטעליגענץ*, בײַ װעלכער די רעליגיאָן — אין דער צײַט װען זי האָט געלעבט — איז אויך געװען אײַנגעװיקעלט אין אַ שײנער און פּראַכטיגער פֿאָרם; אָבער זי לעבט נאָך און איז אונגעהויער

שטאַרק בײַ די ברייטע פאָלקס־מאַסען וואו קײן וויסענשאַפט און קײן קריטיק איז ניטאָ און וואו די רעליגיאָן האָט אײביג געטראָגען די פאָרם פון שקלאַפערײַ און אונטערדריקונג.

אײניגע ציפערן פון דער רעליגיאָן־סטאַטיסטיק קענען אונז בעווײַזען, אַז בײַ די פאָלקס־מאַסען האָט זיך די „קריטיק פון רעליגיאָן" ניט נאָר נאָך ניט געענדיגט, נאָר זי האָט זיך כמעט נאָך ניט אָנגע־הויבען.

אין רוסלאַנד איז אין 1890 יאָהר געװען די צאָהל פון קירכען, קלײַסטערס, מעטשעטען און בתי־מדרשים — 88,628. די צאָהל פון גלחים, דיאַקאָנען און מאָנאַכען אין די קריסטליכע קירכען און קלויסטערס איז געװען — 165,614. דער פערמעגען פון די פּראַװאָ־סלאַװנע קירכען און קלויסטערס האָט בעטראָפען נאָך אין די 60־גער יאָהרען מעהר װי 760 מיליאָנען רובל און אין היינטיגער צײַט איז דיזער פערמעגען נאָך פיעל גרעסער. דער ביודזשעט פון „היליגען סי־נאָד" איז אין יאָהר 1902 בעשטאַנען פון כמעט 29 מיל. רובל, אין דער צײַט װען דער ביודזשעט פון מיניסטעריום פון פאָלקס־בילדונג איז בעשטאַנען בסך־הכל פון קנאַפע 37 מיליאָן רובל.

אין פראַנקרײַך איז כמעט די גאַנצע פאָלקס־בילדונג אין די הענד פון דער קירכע. אין יאָהר 1863 האָבען געדיענט אַלס לעהרער אין די פאָלקס־שוהלען 71,728 גלחים און מאָנאַשקעס. בײַ זײ האָבען זיך געלערנט 1,610,674 קינדער. אין יאָהר 1880 האָט זיך אין פראַנק־רײַך גערעכענט מעהר װי 200,000 מאָנאַכען און מאָנאַשקעס, ניט רעכענדיג די גלחים. דער פערמעגען פון די רעליגיעזע אָרדענס און קאָנגרעגאַציעס, אויסער די קירכען און קלויסטערס, האָט בעטראָפען 712,538,980 פראַנק.

אין איטאַליען רעכענט זיך 67 גײַסטליכע אָרדענס מיט 2414 מאָנאַסטירען, װאו עס האַלטען זיך אויף צעהנדליג־טויזענדער מאָנאַכען און מאָנאַשקעס. אין יאָהר 1892 האָט די מלוכה קאָנפיסקירט אַ טהייל פון קירכליכען פערמעגען, װעלכער האָט בעטראָפען 734,100,000 לירעס*). די מלוכה צאָהלט אויס יעדען יאָהר די מאָנאַכען און די קאָנפיסקירטע קלויסטערס 6,700,000 לירעס, און אויסער דעם עקסיסטירט דאָרט אַ בעזונדער קירכליכער ביודזשעט, װעלכער קאָסט די מלוכה נאָהענט פון 10 מיליאָן לירעס אַ יאָהר.

---

*) אַ איטאַליעניִשע „לירע" איז די זעלבּיגע מטבע װי אַ פראַנצויזי־שער „פראַנק" און בעטרעפט נאָהענט פון 40 קאָפּ'.

אַזוי קומט אויך פאַר אין דײַטשלאַנד, עסטרײַך, בעלגיען און בכלל אין אַלע לענדער און מדינות פון דער גאַנצער וועלט, און דאָס בעווײַזט, ווי שטאַרק עס איז נאָך די רעליגיאָן און וואָס פאַר אַ'ן אונגעהויערע ווירקונג זי האָט נאָך אויף די ברײטע פאָלקס-מאַסען.

און דאָך, ניט קוקענדיג אויף דעם, וואָס די רעליגיאָן האַלט זיך נאָך אַזוי שטאַרק אין די ברײטע פאָלקס-מאַסען, מוז מען זאָגען, אַז איהר לאַגע בכלל אין היינטיגער צײַט איז זעהר קלעגליך און טרויעריג. אָנווערענדיג די אינטעליגענץ, ד. ה. יענע שיכטען מענשען, בײַ וועלכע זי פלעגט זיך שטענדיג אויסדריקען אין אַ פאָעטישער התלהבות פון דער רעליגיעזער פאַנטאַזיע, אין אַ טיעפע, רײנע און אמת'ע גאָטס-פאָרכטיגקײַט און אין אַ ניט אויפהערענדע שטרעבונג צו דעם וואָס עס איז אונענדליך און געטליך — אָנווערענדיג דאָס, האָט די רעליגיאָן אָנגעוואָרען איהר הויפּט-אינהאַלט, פאַר וועלכען אַפּילו פרײַיניגע דענקער האָבען איהר געשעצט און טײַער געהאַלטען.

אין דער צײַט פון מיטעלאַלטער האָט די אינטעליגענץ פון יעדען פאָלק געלעבט אין דער רעליגיאָן, מיט דער רעליגיאָן און צוליעב דער רעליגיאָן. די וויסענשאַפט איז געווען דורכגעדרונגען מיט דער טעאָלאָגיע; די געלערנטע און פילאָזאָפען האָבען זיך מעהרסטענטהיילס בעשעפטיגט מיט די רעליגיעזע פראַגען; די קינסטלער האָבען שטענדיג געשאַפען פאַר דער קירכע און דעם שטאָף פאַר זייער געניאַלע בעגײַסטערונג האָבען זיי שטענדיג געשעפּט פון דער רעליגיאָן; מיט איין וואָרט, די רעליגיאָן איז דאַמאָלסט געווען דער איינציגער גרונד פון דעם אַלגעמיינעם גײַסטיגען לעבען. עס פערשטעהט זיך, אַז די רעליגיעזע אידעען פון דער אינטעליגענץ זענען אויך דאַמאָלסט געווען אונגעהויער ווײַט און פרעמד פון די רעליגיעזע אידעען פון די פאָלקס-מאַסען, אָבער דאָס איינציגער וואָרט „רעליגיאָן און גלויבען", וועלכער איז אַלעמען גלײַך געווען ליעב און טײַער, האָט פעראייניגט דעם ווילדען, אונוויסענדען בויער מיט דעם געניאַלען, טיעפזיניגען דענקער, און דאַן, קען מען זאָגען, האָט די רעליגיאָן ווירקליך געלעבט און געבליט.

גאַנץ אַנדערש אָבער איז מיט דער רעליגיאָן אין היינטיגער צײַט, ווען כמעט דאָס גאַנצע גײַסטיגע לעבען פון דער מענשהייט האָט זיך דערווײַטערט פון הימעל און איז געוואָרען וועלטליך. די רעליגיאָן איז שוין לאַנג אַרויסגעטריבען פון דער וויסענשאַפט, זי האָט אויפגעהערט צו דיענען אַלס דער קוואַל פון דענקען פאַר די פילאָזאָפען און שפּיעלט שוין נאָר אַ קנאַפּע ראָליע אין דער שאַפענדער בעגײַסטערונג פון די קינסטלער. דאָרט וואו עס זעהט זיך נאָר אַ סמן

פון גײַסטיגען לעבען, װאו עס לעבט דער קריטישער געדאַנק און די שטרעבונג צו פרײַהײט, — דאָרט בעטראַכט מען די רעליגיאָן װי אַ האַרטען, אָבער שוין איבערגעקומענעם חלום. איצט הערשט נאָר די רעליגיאָן פון די אונװיסענדע פאָלקס־מאַסען, אָבער דאָס איז אײגענטליך אַזאַ רעליגיאָן, װעלכע גיסט ניט אָן די הערצער מיט װאַרעמע געפיהלען פון רײנעם און טיעפען גלױבען, נאָר װעלכע דריקט אויף׳ן קאָפּ מיט אַן׳אונגעהױערע שװעריגקײַט און האַלט זיך נאָר צוליעב דער אַלטער, פערשטײנערטער ג ע װ אָ ה נ ה ײ ט. די פאַנטאַסטישע בלומען, װעלכע האָבען בעפוצט די שװערע קײטען — װי מ אַ ר ק ס דריקט זיך אויס — זענען שוין לאַנג אַראָבגעפאַלען, און איצט בליקען אַרויס דיזע קײטען אין זײער אײנפאַכען, שװערען און דריקענדען אויסזעהען.

קען מען אָבער זאָגען, אַז די רעליגיאָן פון די פאָלקס־מאַסען שטעהט אַליין אין אײן שטאַנד און װערט ניט אָבגעשװאַכט? — דאָס װעט אויך זײן ניט ריכטיג, און אײן קורצער בליק אין דער היסטאָריע װעט אונז בעװײַזען, אַז אין היינטיגע צײַט שפּיעלט די רעליגיאָן שוין גאָר ניט יענע ראָליע װאָס זי האָט געשפּיעלט אַמאָל.

די אָרגאַניזאַציאָן פון די מלוכות פון די פאַרצײַטיגע פעלקער, בײַ זײער אַרײַנטרעטען אין משך פון ציװיליזאַציע, האָט כמעט אומעטום געטראָגען די פאָרם פון „טעאָקראַטיע“, ד. ה. די מלוכה איז געװען געגרינדעט אונטער דער הערשאַפט פון כ ה נ י ם־ק ל אַ ס און די גאַנצע געזעצגעבונג פון לאַנד איז געװען אין נאָמען פון דער רעליגיאָן. די אידען און עגיפּטער, די אינדיאַנער און פערסיער, די גריכען און עפּיאָפּיער, די מעקסיקאַנער און פערואַװיאַנער האָבען זיך אויף די ערשטע צײַטען אָרגאַניזירט אין ט ע אָ ק ר אַ ט י ש ע מלוכות, האָבען אויסגעבילדעט דאָס װאָס עס רופט זיך אין תנ״ך „ממלכת כהנים“, ד. ה. די הערשאַפט פון פּריסטער־קלאַס, און האָבען געגלױבט, אַז אַלע געזעטצען פון זײער לאַנד, פון דעם װיכטיגסטען ביז דעם קלענסטען, האָבען ניט זײ אַלײן בעשאַפען און אויסגעאַרבײט, נאָר גאָט אַלײן האָט זײ מונדליך איבערגעגעבען צו זײַנע געליעבטע כהנים און נביאים, װעלכע האָבען זײ פערשריעבען אין די „הײליגע ביכער“. עס פערשטעהט זיך, אַז אַלע געזעצען פון יענער צײַט זענען געװען פאַרהײליגטע דינים, װעלכע מען טאָר קײנמאָל ניט אומבײַטען, און קײן רעגירונג האָט זיך ניט אויסגעצײכענט מיט דעם שטרענגסטען און האַרטסטען קאָנסערװאַטיזמוס אַזױ װי די ט ע אָ ק ר אַ ט י ש ע.

ווי האט זיך געלעבט דעם מענשען אונטער דער מאכט פון די טעאקראטישע רעגירונגען?

דער הארא‍קטעריסטישער סמן פון דער טעאקראטישער געזעצגעבונג בעשטעהט אין דעם, וואס זי דערשטיקט די פערזענליכע פרייהייט פון יעדען איינצעלנעם מענשען, נעהמט פון איהם אב זיין איינענע „בחירה“, זיין פרייען ווילען, און זעהט מיט אלע מעגליכקייטען, אז ער זאל נישט האבען קיין שום אינדיווידואליטעט, קיין שום פערזענליכקייט, נאר ער זאל זיין ענליך צו אלע אנדערע מענשען ווי מיט דעם ארט גלויבען און דענקען, אזוי אויך מיט זיינע פערזענליכע אויפפיהרונגען. די רעליגיאן בענוגענט זיך ניט דערמיט, וואס זי הייסט ליעב האבען גאט, זיין איבערגעגעבען צו דער געזעלשאפט, העלפען ארימע לייט און זארגען פאר יתומים און אלמנות; פאר איהר איז ווייניג וואס זי הייסט ניט צו טהון דאס, וואס עס קען ברייגען א שאדען דעם מענשען אדער דער געזעלשאפט, ניט צו בעליידיגען דעם צווייטען און ניט אנריהרען דעם עהרענגעפיהל פון חבר; זי געהט פיעל ווייטער און מישט זיך אריין אין יעדען קלענסטען פאקט פון מענשליכען לעבען — ווי זאל ער שלאפען, ווי זאל ער אויפשטעהען, ווי זאל ער זיך וואשען, ווי זאל ער זיך אנטהון, פון וועלכען שטאף זאלען זיין די קליידער, ווי זאל ער עסען, וואס מעג מען עסען, ווי פיעל מאל אין טאג זאל מען עסען א. ז. וו. א. ז. וו. — מיט איין ווארט, די הערשאפט פון דער רעליגיאן צושטערט די גאנצע פערזענליכקייט פון מענשען און מאכט פון איהם א מין מאשינע, פון וועלכער יעדער ריהר און יעדע בעוועגונג איז פאראוים פונקטליך אויסגערעכענט.

געהן נאך ביישפיעלען איז פאר אונז גאר ניט ווייט. דער וואס האט געלערנט „חומש“ קען ארויסזעהען ווי ווייט „תורת משה“ האט פערזארגט יעדען קלענסטען פאקט פון דעם דאמאלסדיגען אידישען לעבען, ווי ווייט זי האט פאראוים אנגעצייכענט יעדע מינדעסטע בעוועגונג פון מענשען. ניטא קיין איין ווינקעלע, וואו דער מענש זאל קענען אויסדריקען זיין פרייען ווילען, זיין פערזענליכען גוסט; ניטא קיין איין זייט פון לעבען, וואו ער זאל קענען ארויסווייזען זיין אייגענע איניציאטיווע.

דאס זעלבע איז אויך די רעליגיעזע געזעצגעבונג פון מאנו ביים אינדישען פאלק. גאנצע ביכער זענען פערשריבען מיט דינים ווי דער מענש דארף עסען, טרינקען, קליידען זיך, — ווי ער דארף אכטונג געבען אויף זיין ריינקייט, ווי ער דארף וואשען די פיס, ווי ער דארף שערען די האר, שניידען די נעגעל, ווי פיעל מאל טובל

זיין זיך, ווען דאַרף ער זיך לעגען שלאָפען און ווען אויפשטעהען. בעזונדערע דינים ווייזען אָן ווי דער מענש דאַרף זיך היטען פון פייער, פון וואַסער, ווי דאַרף ער זיך אויפפיהרען זייענדיג אין דערהיים, פאָרענדיג אין וועג און זיצענדיג אין דער פרעמד; ווידער אַנדערע דינים ווי דאַרף מען זיך האַלטען ביי דער אָדער יענער אַרבייט: ווי מען דאַרף זייען, שניידען, וועבען, נייען, גרעט וואַשען א. ז. וו. נאָך דינים ווי פיעל מען דאַרף בעצאָלען פאַר דער אָדער יענער אַרט אַרבייט, אין וועלכער צייט מען זאָל דינגען אַ קעכין, ווי פיעל דאַרף מען צאָלען און ווי דאַרף מען בעהאַנדלען אַ דינסט-מיידעל א. ז. וו.

„די קעניגען פון עגיפטען—זאָגט דער גריכישער שרייבער דיאָדאָר פון סיציליען—האָבען ניט געקענט קיין זאַך טהון נאָך זייער אייגענעם ווילען און פערלאַנג, נאָר אַלע זייערע האַנדלונגען זענען געוועזען פאָראויס בעצייכענט אין די דינים פון די „היילינגע ביכער“. אויפשטעהען האָט דער קעניג געמוזט אַלע טאָג אין איינער אין דער זעלבער צייט, ניט פריהער און ניט שפּעטער, און קודם כל האָט ער געמוזט איבערלייענען די בעריכטען וועגען די פּאַסירונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אין לאַנד. דיזע בעריכטען האָבען אַלע טאָג געמוזט זיין איינע אין די זעלבע צאָהל, מיט איינער און דער זעלבער צאָהל שורות און מיט איינער און דער זעלבער נוסחה געשריבען. איבערלייענענדיג צו אַ פאָראויס בעשטימטער צייט די בעריכטען, דאַרף ער געהן אין באָד, וואו ער מוז אָבזיצען ביז די זון הייבט זיך אויף אויף אַ בעשטימטען טרעפּ פון זון-זייגער; דאַן דאַרף ער אָנטהון זיינע „בגדי מלכות“ וועלכע דאַרפען זיין פון אַ בעשטימטער שטאָף און בעשטימטער פאָרם, און געהען בריינגען אַ קרבן צו די געטער. נאָכדעם געהט ער עסען—און דאָ איז ווידער אַ גאַנץ בעזונדער בוך פון דינים, וועלכע מאכלים זאָל ער עסען, ווי פיעל וויין זאָל ער טרינקען, ווי פיעל קנעכט זאָלען איהם בעדינען ביים עסען, וואָס זאָל טהון יעדער קנעכט, ווי פיעל מאָל דאַרף ער וואַשען די הענד ביים עסען א. ז. וו. א. ז. וו. אַזוי איז געוועזען פאָראויס בעצייכענט יעדער ריהר און יעדע בעוועגונג פון קעניג, אַזוי אַז זיין גוטסקייט און שלעכטסקייט איז אויך ניט געוועזען קיין אייגענע, נאָר אַלץ נאָד'ן דין נאָך.

מען קען בריינגען נאָך פיעלע אַזעלכע פאַקטען צו האַראַקטעריזירען די טעאָקראַטישע רעגירונגען, און בכלל קען מען זאָגען, אַז די פערניכטונג פון יעדע פערזענליכקייט, פון יעדע פרייע איניציאַטיווע פון מענשען—דאָס איז די הויפּט ווירקונג פון דער רעלי-

גיאָן אין דער צייט ווען זי הערשט אונבעגרענעצט אין דער געזעלשאַפט.

מען דאַרף אָבער מודה זיין, אַז דיזער דעספאָטיזם פון דער רעליגיאָן איז אין די קינדער־יאָהרען פון דער מענשהייט געווען אַ נויטיגע טרייבקראַפט אין דעם מענשליכען פראָגרעס. אין דעם לאַנגען פראָצעס פון ענטוויקלונג, אין וועלכען פרעמדע און אָבגעזונדערטע געמיינדעס האָבען זיך אַלץ מעהר און מעהר צונויפגעשמאָלצען אין איין פאָלק און אויסגעאַרבייט איין נאַציאָנאַלע קולטור מיט איינע און די זעלבע געמיינשאַפטליכע אינטערעסען—איז געווען נויטיג אַ אונגעהויערע, שטאַרקע דיסציפלין, כדי איבערצואַרבייטען די גאַנצע פסיהאָלאָגיע פון די באַרבאַרישע וואַנדערענדע שבטים, איינצוהאַלטען זייערע קריגערישע און רויבערישע אינסטינקטען און ענטוויקלען ביי זיי אַ פרידליכען פערקעהר און צוזאַמענהאַנג—און אַזאַ דיסציפלין האָט געקענט איינפיהרען גאָר דער שטאַרקער אַווטאָריטעט פון דער רעליגיאָן.

אָבער ניט אַלעס וואָס איז גוט פאַר אַ געוויסער צייט טויג פאַר אַלע מאָל, יעדע אידעע און יעדע געזעלשאַפטליכע איינאָרדנונג ווערט געבאָרען אין דער צייט, ווען די געזעלשאַפט נויטיגט זיך אין איהר, און דאַן איז זי זעהר פראָגרעסיוו און ברייגנט דער מענשהייט אַ גרויסען נוטץ. אָבער דאָס לעבען איז שטענדיג מעהר פראָגרעסיוו איידער די אידעען און די געזעלשאַפטליכע איינאָרדנונגען; עס געהט לאַנגזאַם פאָרווערטס ביז עס דערגעהט צו אַזאַ שטופע, ווען די אידעע און די געזעלשאַפטליכע איינאָרדנונג, וועלכע די לעבענס־בעדינגונגען האָבען אַ מאָל אַרויסגערופען, פערבלייבען אַהינטער איהם און הערען אויף איהם צוצופאַסען; דערפון, אַנשטאַט נוצליך—הייבען זיי אָן צו ווערען פאַר איהם שעדליך, און דאַן מוזען זיי ביסלעכווייז אָבשטאַרבען ביז פון זיי בלייבט אין גאַנצען קיין זכר ניט.

די זעלביגע זאַך איז אויך פאָרגעקומען מיט דער רעליגיאָן. אין דער צייט ווען זי איז אַרויס אויף דער וועלט איז זי געווען אַ טייערע און נוצליכע זאַך פאַר דער מענשהייט און האָט פיעל געדינט דעם מענשליכען פראָגרעס. עס איז גענוג פאָרצושטעלען זיך די הילפלאָזע לאַגע פון פערצייטיגען מענשען, זיין אונפערזיכערטקייט און אונמעגליכקייט צו בעשיצען זיך אין מלחמה פאַר'ן לעבען, אום צו זעהען ווי גרויס איז געווען די הילף און די נוצען וואָס די רעליגיאָן האָט איהם געבראַכט. ער האָט אין יענער טרויעריגער צייט געקענט בייזשטעהען געגען די שלעכטע אומשטאַנדען נאָר דורך דעם,

ווייל ער איז געווען טיף איבערצייגט, אז דארטען ערגעץ עקסיסטירט א גאט, א אונגעהויערע מאכט, וועלכע האט איהם ליב און בעשיצט איהם, און וועלכע ער קען אלענפאלס איבערבעטען מיט תפילות און קרבנות.

און אין די שפעטערע דורות, ווען די מענשהייט האט אנגעהויבען אריינטרעטען אין דער עפאכע פון ציוויליזאציע און האט אויף זיך געהאט זעהר א שווערע אויפגאבע צו ארגאניזירען פון די בארבארישע שבטים און משפחות, גרויסע מלוכות און קולטורעלע נאציאנען, האט אויף זיך די רעליגיאן געמוזט נעהמען די געזעלשאפטליכע אויפגאבע צו דיסציפלינירען די פעלקער, און דאס האט זי געקענט טהון נאר דורך דער אייזערנער מאכט פון די טעאקראטיען.

פון יענער צייט איז שוין אבער אריבער הונדערטער און טויזענדער יאהרען. די מענשהייט איז שוין לאנג געווארען ציוויליזירט; די בעקענונג מיט דער נאטור, מיט איהרע ערשיינונגען האט געמאכט אונגעהויערע פארטשריטען פארווערטס, און דעריבער האט די וויכטיגקייט פון דער רעליגיאן און איהר נויטווענדיגקייט פאר דעם מענשליכען לעבען אלץ מעהר אנגעהויבען אבטרעטען צוריק. דער געפיהל פון פערזענליכקייט ביי יעדען איינצעלנעם מענשען און זיין פארערונג אויפצופיהרען זיך אין זיין פערזענליכען לעבען נאך זיין איינענעם שכל און פערשטאנד האט זיך שוין וויים ענטוויקעלט, און דעריבער האט די טעאקראטיע, די געזעלשאפטליכע הערשונג פון דער רעליגיאן, שוין געדארפט לאנג אבשטארבען און לאנג ארויבגעהען פון דער היסטארישער סצענע.

אבער די טעאקראטיע, דער קלעריקאליזם לעבט נאך און האט נאך די גרעסטע ווירקונג אויף די פאלקס-מאסען. עס איז גענוג איבערצולייענען דעם „שלחן ערוך" אדער דעם „חיי אדם", נאך וועלכע עס לעבען נאך היינט מיליאנען אידען, צו זעהען ווי איינגעשמידט זענען נאך די פאלקס-מאסען אין טויזענדער דינים, וועלכע האבען ניט קיין שום זינען, ווי אכזריש די רעליגיאן בעהאנדעלט נאך דעם מענשען און ווי דעספאטיש זי רעגולירט זיין מינדסטען שריט און טריט, פונקט ווי ער וואלט געווען א פיטשינקע קינד אהן שום שכל און פערשטאנד, אדער פונקט ווי ער וואלט געווען די ווילדסטע חיה, וועלכע מען מוז האלטען אין א אייזערנע, שמאלע שטייג, פערשמידט אין אייזערנע קייטען.

די מענשהייט ליידט אין היינטיגער צייט פון דער רעליגיאן ניט דורך דעם, וואס דער מענש גלויבט אין גאט, טראגט זיך ארום מיט

רעליגיעזע פאנטאזיעס און טרייסט זיך מיט דער האפנונג צו זיין גליקליך אויף „יענער וועלט“. ווען די רעליגיאן איז נאר א פריוואטער געפיהל און פארשטעלונג פון יעדען מענשען בעזונדער, דאן ברייננט זי ניט קיין שום שאדען און יעדער מענש האט דאס רעכט צו טרייסטען זיך מיט וואס ער וויל. די שלעכטע זייט פון דער רעליגיאן בעשטעהט דער עיקר אין דעם, וואס זי שפיעלט נאך אלץ א געזעלשאפטליכע ראלע, וואס זי איז אפיציעל, וואס זי לעבט נאך דער פארם פון „טעאקראטיע“ מיט איהר אריינמישינג אין יעדען פריוואטען ווינקעלע פון לעבען, און דערמיט דריקט זי אויף יעדען מיט א אנגעהויערע שווערקייט.

ווי זשע אבער בעציהען זיך די פאלקס־מאסען פון היינטיגער צייט צו דיזער הערשענדער „טעאקראטיע“?

די פעלקער פון אייראפא האבען איבערגעלעבט די עפאכע פון פעאדאליזם, די עפאכע פון דער בורזשואזנער הערשאפט און אין היינטיגער צייט האלטען זיי שוין ביים אריינטרעטען אין דער עפאכע פון סאציאליזם. די עפאכע פון פעאדאליזם—דאס איז געווען די צייט, ווען די בארבארישע גערמאנישע, קעלטישע און סלאווישע פעלקער און שבטים זענען אריין אין צושטאנד פון ציוויליזאציע, אויסבילדענדיג גרויסע מלוכות מיט נאציאנאלע קולטורען. דיזע עפאכע האט געדויערט פיעל הונדערטער יאהרען, און איינע פון זיינע האראקטעריסטישע סימנים איז די אבסאלוטע הערשונג פון דער רעליגיאן, פון דעם דאמעסדיגען קאטוליציזם. יעדער ווייס וואס פאר א אונגעהויערע ראליע די רעליגיאן האט געשפילט אין דער צייט פון מיטעל־אלטער און ווי נויטיג זי איז דאן געווען פאר דעם מענשליכען פראגרעס. די קאטוילישע קירכע האט אין יענער צייט ניט נאר געהאלטען פעסט אין איהרע אייזערנע הענד די ווילדע פעאדאלען, אויפהאלטענדיג ביז א געוויסען גראד זייערע רויבערישע אינסטינקטען, ניט נאר זי האט פעראייניגט אלע עקאנאמיש און פאליטיש אבגעזונדערטע געמיינדעס אין איין גייסטיגע קערפערשאפט מיט איינע און די זעלבע אידעאלען און שטרעבונגען, נאר זי האט געשטופט פארווערטס די ענטוויקלונג פון האנדעל און פערקעהר און דורך דעם האט זי מיטגעווירקט אויף דער ענטוויקלונג פון דער בורזשואזיע מיט דעם גאנצען אנגעהויערען פראגרעס וואס זי האט מיט זיך געבראכט.

אין דער צווייטער עפאכע, ווען די מאכט אין דער געזעלשאפט האט בעקומען די בורזשואזיע, וועלכע האט אין גאנצען אומגע־

ביטען אַלע פערהעלטניסען פון לעבען, אומענדערענדיג און ענטוויקלעדיג ביז דער העכסטער שטופע די פּראָדוקציאָן און דעם פערקעהר, דעם האַנדעל און קרעדיט, די וויסענשאַפט און טעכניק,—האָט די רעליגיאָן אָנגעוואָרען איהר אַמאָליגע בעדייטונג און די „טעאָקראַטיע", דער מיטעל-אַלטערליכער קאַטאָליציזם, האָט אויפגעהערט צו שפּיעלען איהר פּראָגרעסיווע ראָליע אין לעבען. די טעאָקראַטיע צו שטערט די פּערזענליכע פרייהייט פון מענשען און רעגולירט אַלע זיינע האַנדלונגען און בעציהונגען; דאָס איז אָבער געווען ניט פּאַסיג פאַר דער בורזשואַזיע, וועלכע האָט געפאָדערט פרייען האַנדעל און פרייע קאָנקורענץ, אויך עריבער איז דיבו רזשואַזיע אַרויס אין קאַמפף געגען דעם קלעריקאַליזם אין נאָמען פון „ליבעראַליזם", פון פרייען דענקען און האַנדלונגען און האָט אין דער גרויסער פראַנצויזישער רעוואָלוציאָן פּראָקלאַמירט, עפּענטליך ערקלערט, אַז די רעליגיאָן איז נאָר אַ פּריוואַט-זאַך פון יעדען איינצעלנעם מענשען בעזונדער, און די קירכע קען קיין שום מאַכט אין דער מלוכה ניט האָבען. די מלוכה האָט דאַן קאָנפיסקירט דעם גאַנצען פערמעגען פון דער קירכע, אָבגענומען אַלע איהרע פּריווילעגיען און געמאַכט פון איהר מעהר ניט ווי אַ פּריוואַטען פעראיין פון גלויבענדע מענשען, פּונקט אַזוי ווי אַנדערע פּריוואַטע פעראיינען, אין וועלכע יעדערער מעג גלויבען און אויספיהרען זיך אין זיין פּערזענליכען לעבען אַזוי ווי ער וויל און פערשטעהט. אין יענער צייט איז די אַנטי-רעליגיעזע התלהבות געווען אַזוי גרויס, אַז די פּאַריזער בעפעלקערונג האָט זיך אין גאַנצען אָבגעזאָגט פון גאָט און פון קריסטענטום און האָט איינגעפיהרט (אויף אַ גאַנץ קורצער צייט) דעם קולט פון שכל און פערנונפט.

נאָר דאָס איז געווען מיט הונדערט יאָהר צוריק, ווען די בורזשואַזיע איז געווען בעגייסטערט מיט דעם רעוואָלוציאָנערען קאַמפף געגען דעם פעאָדאַליזם און מיט די אידעען פון אמת'ן ליבעראַליזם ד. ה. פון אינדיווידועלע, פּערזענליכע פרייהייט און אונאָבהענגיגקייט. אין היינטיגע צייט איז אָבער די בורזשואַזיע געוואָרען ניט קיין רעוואָלוציאָנערער, נאָר אַ רעאַקציאָנערער קלאַס; דער שרעק פאַר דעם קלאַסען-בעוואוסטען פּראָלעטאַריאַט און פאַר דער קומענדיגער סאָציאַלער רעוואָלוציע האָט געצוואונגען די בורזשואַזיע שלום צו מאַכען מיט דעם קלעריקאַליזם און נעהמען אויף זיך די בעשיצונג פון די אינטערעסען פון דער רעליגיאָן, וויל דער פּריסטער-קלאַס, די גלחים און רבנים—דאָס איז דער בעסטער מיטעל אין די הענד פון דער בורזשואַזיע צו בעקעמפּפען די אַרבייטער-בעוועגונג. דר. ליוטגענאו

(„נאטירליכע און סאציאלע רעליגיאן") זאגט: „די ליבעראלע בורזשואזיע ציהט אויף זיך ווידער אן א מין רעליגיעזע פרומקייט. די אורזאכע דערפון ערקלערט די שטרענג רעליגיעזע „קרייץ-צייטונג" אין אן'ארטיקעל פון 29-טען מאי 1891 יאהר מיט די פאלגענדע ווערטער. „די סאציאלע געפאר האט אויך דעם *ליבעראליזם* געבראכט צום שכל און בעזונדערס די *רייכע*, וועלכע האבען אפילו נאך ניט פערלאשען זייער אנטי-רעליגיעזען געפיהל, אבער ער ווייזט זיך שוין ביי זיי ניט ארויס אזוי דעמאנסטראטיוו ווי א מאל. פערקעהרט, דער ליבעראליזם שטרעקט אויס אלץ מעהר די האנד צו די גייסטליכע (גלחים) און שטרעבט זיי איבערצוגעבען די אויפגאבע צו קעמפפען געגען דער סאציאל-דעמאקראטיע. די ליבעראלען זענען ענדליך צום שכל געקומען צו פערשטעהן אז דער פאפסט קען זיין גוט און נוצליך"... און ז. וו.

די בורזשואזיע האט פערווארפען צוליב איהרע קלאסען-אינטערעסען איהרע אמאליגע רעוואלוציאנערע פרינציפען און איז געווארען רעאקציאנערער; אט דעריבער לעבט נאך די טעאקראטיע, די *געזעלשאפטליכע* מאכט פון דער רעליגיאן, און דינט אלס פונדאמענט פון יעדער רעאקציע. אבער גלייך מיט דער בורזשואזיע איז בעשאפען געווארען און ארויסגערופען געווארען צום לעבען נאך א נייער קלאס, איהר היפך, — דער *פראלעטאריאט*, וועלכער שטרעבט צו א נייעם אידעאל, צום *סאציאליזם*, און די ברייטע ארבייטער-מאסען, בעגייסטערטע פון זייער סאציאליסטישען אידעאל, וועלכען זיי האבען אנגעשריבען אויף זייער רעוואלוציאנערע פאהן, זענען ארויס אין קאמפף געגען אלץ וואס איז רעאקציאנער און קאנסערוואטיוו, און עס פערשטעהט זיך, אז די טעאקראטיע מיט דער קירכע — דאס איז איינע פון זייערע בלוטיגסטע פיינד, מיט וועלכע זיי קעמפפען אויף לעבען און טוידט.

די פאלקס-מאסען אין זייער אנפיהרענדען טייל — דעם קלאסען-בעוואוסטען פראלעטאריאט — האבען אויך אומגעביטען זייערע בעציהונגען צו דער רעליגיאן. וואס מעהר עס ענטוויקעלט זיך די ארבייטער-בעוועגונג, אלץ מעהר ווערט ביי זיי אבגעשוואכט די מאכט און די ווירקונג פון דער טעאקראטיע, און די פערווירקליכונג פון דעם סאציאליזם — דאס איז די פערווירקליכונג פון יענער ארדנונג, ווען דער אונטערשייד צווישען הערשער און בעהערשטע, צווישען פרייע און פערשקלאפטע, און דערפין צווישען *געבילדעטע* און *אונוויסענדע*, וועט פערניכטעט ווערען; די *אינטעליגענץ* — דאס וועט

זיין די גאנצע מענשהייט בכלל און אזוי ווי ביי דער אינטעליגענץ פון היינטיגער צייט איז די רעליגיאן שוין אבגעשטארבען, אזוי וועט זי אויך מוזען אבשטארבען ביי דער גאנצער מענשהייט אין אלגעמיין.

דער סאציאליזם איז אין פרינציפ געגען דער רעליגיאן; אבער ווי דארף זיך האלטען די סאציאל-דעמאקראטיע אין איהר טאקטיק, אלס א פאליטישע פארטיי, בנוגע צו דער רעליגיאן-פראגע? ד. ה. צו דארף זי קעמפפען געגען דער רעליגיאן בכלל און געגען יעדע רעליגיעזע אידעע בפרט, צו—פערקעהרט—זי דארף זיך אין דער רעליגיאן-פראגע האלטען נייטראל, פון דער ווייטענס, ווי צו א זאך וועלכע איז פריוואט און איז צו איהר, אלס צו א פאליטישע פארטיי, ניט שייך?

דיזע פראגע האט ארויסגערופען פיעל מחלוקות אין די רייהען פון די סאציאליסטען: איינע פאדערען, אז די סאציאליסטישע פארטייען זאלען דירעקט קעמפפען געגען יעדער רעליגיאן, אין וועלכער פארם זי זאל ניט זיין, און אנדערע ערקלערען, אז די רעליגיאן איז א פריוואט-זאך פון יעדען מענשען בעזונדער, און די סאציאליסטישע פארטיי האט ניט צו קעמפפען דירעקט געגען איהר.

די פראנצויזישע בלאנקיסטען האבען אנגעשריבען אויף זייער פאהן, אלס זייער סאציאליסטישען לאזונג, „ni dieu, ni maitre“ (ניט קיין גאט און ניט קיין בעל-הבית); דערמיט האבען זיי אריינגעשטעלט אין זייער פראגראם א פונקט צו קעמפפען געגען גאט פונקט ווי געגען פריוואט-אייגענטום; זיי זענען אפען ארויס אלס א אנטירעליגיעזע פארטיי, וואס קיין גלויבענדער מענש קען אין איהר ניט אריינטרעטען. די סאציאל-דעמאקראטיע האט, פערקעהרט, ערקלערט אין איהר פראגראם, אז די רעליגיאן איז א פריוואט-זאך פון יעדען מענשען בעזונדער, וואס איז צו איהר, אלס צו א פאליטישע פארטיי, גאר ניט שייך, און דעריבער קענען אין דער פארטיי אריינטרעטען אויך מענשען, וועלכע גלויבען אין גאט און זענען רעליגיעז. וועמעס טאקטיק איז ריכטיגער: די טאקטיק פון די בלאנקיסטען, צו—פערקעהרט—די טאקטיק פון די סאציאל-דעמאקראטען?

קיין פאליטישע פארטיי, וועלכע שטרעבט איבערצובויען די געזעלשאפט, קען ניט קעמפפען געגען גאט, און ניט דערמיט וואס דער מענש שטימט צו צו דער אדער יענער פראגראמע, ווערט ביי איהם ארויסגעריסען פון הארצען זיינע רעליגיעזע געפיהלען. געגען גאט און רעליגיאן קען נאר קעמפפען די בילדונג און וויסענשאפט, אבער כל-זמן דער סאציאליזם איז נאך ניט פערווירקליכט, קענען די

פאָלקס־מאַסען ניט בעקומען קיין גענוגע בילדונג און וויסענשאַפט, און בּל־זמן עס עקסיסטירט נאָך די סיסטעמע פון לוין־אַרבייט, ד. ה. פון אָרעמקייט און שקלאַפעריי, קען קיין רייד ניט זיין וועגען אמת'ע *פאָלקס־בילדונג*, וויל דער אָרעמער, פערדונגערטער אַרבייטענדער פאָלק האָט ניט קיין צייט און ניט קיין מיטלען צו שטודירען וויסענשאַפטליכע און פילאָזאָפישע פראַגען. די רעליגיאָן קען בעקעמפפט ווערען נאָר דורך דער *וויסענשאַפט*, אָבער די וויסענשאַפט וועט קענען וויט אַריינדרינגען אין די ברייטע פאָלקס־מאַסען נאָר אין דער סאָציאַליסטישער געזעלשאַפט, און דעריבער איז די ערשטע אויפגאַבע פון דער היינטיגער צייט צו פערווירקליכען דעם סאָציאַליזם. דער סאָציאַליזם קען פערווירקליכט ווערען נאָר דורך דעם פאָלק און ניט דורך איינצעלנע געבילדעטע און קריטיש־דענקענדע פערזאָנען און גרופען; אָט דעריבער דאַרף די טאַקטיק פון דער פּאַרטיי זיין אַזאַ, אַז זי זאָל האָבען די מעגליכקייט וואָס מעהר פאָלקס־מאַסען איינצושליסען אין זיך, כדי קודם־כל צו ערפילען די הויפט אויפגאַבע פון דער היינטיגער צייט, ד. ה. פערווירקליכען דעם סאָציאַליזם.

ליבקנעכט ענדיגט איינע פון זיינע גלענצענדסטע רעדען מיט די פאָלגענדע ווערטער: „*דורך בילדונג צו פרייהייט!*—דאָס איז אַ פאַלשער לאָזונג, און אַזוי שרייען אונזערע געגנער; אונזער לאָזונג איז: „*דורך פרייהייט צו בילדונג!*" און ווי ריכטיג דיזע ווערטער זענען איז גאָר ניט נויטיג צו ערקלערען. די בורזשואַזנע ליבעראַלען טענה'ן אין איין קול, אַז פריהער דאַרף מען געבען דעם פאָלק בילדונג און דערנאָך וועט ער שוין אַליין וויסען וואָס צו טהון אָבער צו קען דאָס פאָלק אין די פערהעלטניסען, אין וועלכע עס לעבט איצט, צו קען עס בעקומען בילדונג, צו קען עס געניסען האָטש עפּעס וואָס פון דער וויסענשאַפט? געוויס ניט!

אָט דעריבער איז די סאָציאַל־דעמאָקראַטיע פאָלקאָם גערעכט דערמיט, וואָס זי דריקט אויס אָפען אין איהר פּראָגראַם, אַז רעליגיאָן איז אַ פּריוואַט־זאַך פון יעדען איינצעלנעם מענשען בעזונדער. מיר ריהרען ניט אָן די רעליגיעזע געפיהלען פון דעם אָרעמען, אונוויסענדען מענשען, מיר טשעפּען ניט זיינע פאַנטאַסטישע הלומות, מיט וועלכע ער טרייסט זיך אין זיין ביטערען עלענד; זאָל ער נאָר קומען צו אונז מיט דעם פערלאַנג אַראָבצוואַרפען פון זיך די שווערע קייטען פון דעם עקאָנאָמישען און פּאָליטישען יאָך; מיר וועלען איהם אויפנעהמען מיט אַ פריינדליכען און ברידערליכען „ברוך־הבא" און וועלען צו איהם זאָגען: מיר לאַכען ניט פון דיין גלויבען אין גאָט, מיר ווילען ניט בע-

ליידיגען דיין רעליגיעזען געפיהל, ווייל די רעליגיאן איז דיין פריוואט־זאך. מיר וועלען נאר פון איהם פאדערען ער זאל פון זיין זייט קוקען אויף די „ניט־גלויביגע" ווי אויף זייער פריוואט־זאך, און דא ביי אונז, אין אונזער אינעווענינגסטע פראפאגאנדע, וועלען מיר איהם אלץ מעהר און מעהר אויפקלערען די ווארהייטען פון דער וויסענשאפט, וועלכע וועלען מיט אנ'אמת צושלאגען זיינע רעליגיעזע אבערגלויבונגען.

אבער אויב די סאציאל־דעמאקראטיע וויל ניט אנרירען און בעליידיגען דעם אינעווענינגסטען רעליגיעזען געפיהל פון מענשען, דערפאר אבער פיהרט זי א בלוטיגען קאמפף מיט דער אפיציעלער רעליגיאן, מיט דער קירכע, וועלכע זיצט מיט איהר גאנצע שווערקייט אויף די פלייצעס פון די ארעמע פאלקס־מאסען און זויגט אוים דעם לעצטען מארך פון די ביינער. די פאדערונג פון דער סאציאל־דעמאקראטישער פארטיי אבצוטיילען די קירכע פון דער מלוכה און בעפרייען די בילדונג־שולען פון רעליגיעזע ערציהונג גיט א גרעסערען און ריכטיגערען קלאפ דער רעליגיאן איידער די אלע קולות ni dieu, ni maitre וועלכע בעליידיגען נאר דעם געפיהל פון די ארעמע רעליגיעזע מאסען און דערלאזען זיי ניט צושטעהען צו אונזערע רייהען קעמפפען פאר דער פרייהייט.

דורך פרייהייט צו בילדונג! — אט דאס איז אונזער לאזונג. אין די ברייטע פאלקס־מאסען דארפען מיר אגיטירען נאר פאר דער פרייהייט, ניט אנרירענדיג זייער רעליגיעזען געפיהל; אין קאמפף פאר דער פרייהייט קענען זיין אונזערע חברים אויך „גלויביגע" מענשען, נאר ניט קיין רעליגיעזע פאנאטיקער, פונקט ווי מיר דארפען ניט זיין קיין אנטי־רעליגיעזע פאנאטיקער. נאר גופא אין אונזער פארטיי, אין אונזער אינעווענינגסטער פראפאגאנדע, מוזען מיר שטענדיג אויפקלערען אונזערע מאסען די ווארהייטען פון דער וויסענשאפט.

עס דרוקען זיך:

1) ק. מארקס און פר. ענגעלס—דער מאניפעסט פון דער קאמוניסטישער פארטיי
2) ד. פינסקי—אין משוגעים־הויז (מאנאלאג)
3) ק. קאוטסקי—קלאסען אינטערעסען
4) ק. קאוטסקי—פרידריך ענגעלס (לעבענס בעשרייבונג)
5) ***—א מעשה פון פיער ברידער
6) ק. קאוטסקי—די סאציאלע רעפארמען און די סאציאלע רעוואלוציאן
7) ק. קאוטסקי—אויף מארגען נאך דער סאציאלער רעוואלוציאן
8) ***—צו דער געשיכטע פון דער בעלגישער ארבייטער־בעוועגונג
9) פאול לאפארג—רעליגיאן פון קאפיטאל
10) מ. טערמאן—רעליגיאן און קלאססען־געגענזאטצען
11) א. טהון—די געשיכטע פון דער רעוואלוציאנערער בעוועגונג אין רוסלאנד
12) פאול לאפארג—קארל מארקס. פערזענליכע ערינערונגען
13) אנרו—די קרבנות פון דער קאמונע
14) נעמאינסקי—די פאריזער קאמונע פון 1871 יאהר
15) א. בעבעל—די פרוי און דער סאציאליזמוס

די אדרעס פון פערלאג:

Книгоиздательство „ДИ ВЕЛЬТЪ", Вильна.